

„UNDERGRUNDSPRESSEN“ I DANMARK 1940-45.
SAMLINGER. LITTERATUR¹

AF

JOHN T. LAURIDSEN

Indledning

„De fleste skolebøger priser den illegale presse“.
Roar Skovmand 1969.²

Hvis modstandskampen 1940-45 er blevet det kosteligste smykke i størsteparten af besættelsestidsgenerationens identitet og nationale selvforståelse, så er de illegale tryk fremstået som en af de ædlest sten i indfatningen, kun overstrålet af sabotagen. Ved højtidelige lejligheder og i størstedelen af litteraturen, populær som videnskabelig, trækkes den illegale litteratur frem som et af de håndfaste eksempler på det danske folks modstandsvilje. Det synes svært at overvurdere både dens udbredelse og betydning.

Jørgen Hæstrup havde ikke undergrundspresen på sit program, da han i 1959 udsendte *Hemmelig Alliance*. Det blev kun til nogle få siders skitse i et værk, der ellers har undertitlen „Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-1945“ og begrundelsen var følgende: „Dens betydning var så enorm og dens omfang så betydelig, at en behandling af den kræver en selvstændig fremstilling. En større journalistisk indsats er næppe øvet i landets historie, og at presse en detaljeret skildring af denne indsats ind i en generel fremstilling ville hverken være muligt eller rimelig.“³ Det er nok værd at fæstne sig ved

¹ Udtrykket „undergrundspresen“ er valgt fremfor illegal presse, da det understreger, at langt fra alt, hvad der fremkom i den illegale presse, var illegalt. Det var udgiverne, undergrundspresen, der gjorde, at det blev illegalt.

² Skovmand 1969, s. 271. Her og i det følgende gives de fulde bibliografiske oplysninger om undergrundspresen i den afsluttende bibliografi, mens henvisninger til den øvrige relevante litteratur kun gives i noterne.

³ Hæstrup 1959, 1, s. 228.

formuleringen „en større journalistisk indsats“, for efter Hæstrups mening ligger kampen om opinionen i periferien af modstandskampen.

I 1997 venter vi stadig på den store, selvstændige og detaljerede fremstilling. Det kan der være mange grunde til. Blot enkelte skal trækkes frem her. Det kongelige Bibliotek udsendte i 1954 en bibliografi over besættelsestidens illegale blade og bøger, som også lagde et statistisk materiale over oplagsstørrelser frem. Her er en dokumentation, som tilsyneladende lægger en fast grund under den illegale pressehistorie. Hæstrup trak stærkt på den i sin korte skitse og benyttede i øvrigt sit eget beretningsmateriale. Her som i hans andre skrifter glimrer den illegale litteratur selv stort set ved sit fravær. Det samme gør sig gældende i talrige andre værker, der omtaler eller behandler den illegale litteratur. Ved bibliografien er researchen oftest stoppet. Det kan hænge sammen med, at den er så håndterlig og færdig. Alle tekniske og kildekritiske problemer synes løst for brugeren. Helt anderledes ser det imidlertid ud, når man går til basismaterialet, de illegale skrifter selv og de indsamlede statistiske oplysninger. Så myldrer problemerne en i møde.

Herom handler det følgende blandt andet. Det handler også om dels den patriotiske litteratur, dels den foreliggende forskning og nogle af de centrale spørgsmål, der kan rejses i forbindelse med beskæftigelsen med undergrundspresen i Danmark; her centreret omkring dens *betydning* i modstandskampen og i det hele taget. Forinden skal der gøres rede for, hvordan Det kongelige Biblioteks samling af illegale tryk er blevet til. Det er nemlig en uundværlig del af den samlede historie om undergrundspresen og giver først rigtigt baggrunden for at forstå såvel de tekniske forhold, registrerings- og klassifikationsproblemerne samt omfanget af den bibliografiske opgave, der egentlig ligger forud for, hvis ikke den er en del af, selve forskningsopgaven.

SAMLINGSOPBYGNINGEN⁴*Under besættelsen*

"Ich bin nicht der Auffassung, dass es Aufgabe der dänischen Staatsbibliothek ist, die hier im Lande auftauchenden illegalen Schriften zu sammeln. Die Wiederfreigabe des beschlagnahmten Materials kommt deshalb nicht in Frage"(sic).

Rigsbefuldning til Werner Best til Udenrigsministeriet 12. januar 1945.

Det kongelige Bibliotek løser normalt sine opgaver uden direkte indgriben fra udenlandske magter. Situationen i januar 1945 var imidlertid alt andet end normal. For det første havde verdenskrigen gjort det nødvendigt at evakuere de mest uerstattelige dele af bibliotekets samlinger, både på grund af den generelle situation, og fordi biblioteket med sin beliggenhed ved landets politiske og administrative centrum og nær B&W kunne blive ramt ved angreb på disse. Det var således meget tæt på under luftangrebet på B&W den 27. januar 1943. For det andet fordi der ud af besættelsessituationen voksede en ny opgave, nemlig at indsamle de skrifter, der på grund af det tyske krav om censur fremkom illegalt.

Den første meget kendte og udbredte illegale tryksag var *Danske Toner - 16 danske Sange med Musik*, som udkom i september 1941. Bag det pænt trykte omslag skjulte sig maskinskrevet og derpå affotograferet den tale, som formand for Danmarks kommunistiske Parti, Aksel Larsen, ville have holdt i Folketinget ved dets åbning den 20. august 1941, hvis ikke risikoen for at blive arresteret havde hindret ham i det. I stedet blev talen udsendt illegalt i ca. 25.000 eks. *Danske Toners* omslag blev trykt helt legalt hos en lille forretning, der til daglig trykte konfirmations- og festsange, mens indmaden blev fremstillet illegalt om natten på et trykkeri, hvis indehaver ikke havde viden om, hvad der foregik.⁵ Den fremstillingsmåde ville ikke sikre Det kongelige Bibliotek et eksemplar, hvad man var ganske klar over. I stedet henvendte biblioteket sig til Københavns Politi. Hvad var mere enkelt i betragtning af, at der blev ført en række sager mod uddelere af pjecen. Det resulterede i, at biblioteket allerede i efteråret 1941 erhvervede et ek-

⁴ Tak til Niels Gyrsting og John Fellow Larsen for generøs hjælp ved udarbejdelsen af dette afsnit. De fremsatte synspunkter bærer alene jeg ansvaret for.

⁵ Houmann 1977, Houmann 1990, s. 136-140. Buschardt/Fabritius og Tønnesen 1954, s. 176 opgiver oplaget til 50.000. Gentaget af Tønnesen 1958-59, s. 82.

semplar af den forbudte pjece „til Henlæggelse“. Dette var givetvis den første af den række specielle „henlæggelser“, biblioteket foretog i de år.⁶ Denne fremgangsmåde var imidlertid undtagelsen. Praksis blev en anden.

Da Werner Best i januar 1945 skrev til Udenrigsministeriet, havde biblioteket allerede i flere år modtaget anonyme forsendelser af illegale bøger og blade med posten. Det var næppe, fordi udgiverne havde kendskab til pligtafleveringsloven af 1927, ifølge hvilken biblioteket i øvrigt modtager sine danske tryksager, men ud fra et ønske om, at udgivelserne blev udbredt. Det kongelige Bibliotek var kendt for at være stedet, hvor nationallitteraturen i sin helhed bliver bevaret. Derfor kom biblioteket på de anonyme udgiveres adresselister. Biblioteket på sin side havde ingen mulighed for rekvirere udeblevne numre af illegale blade eller illegale bøger. De illegale trykkerier lod sig i sagens natur ikke efterspore på normal vis. Afsendere som W. Kirkehøj, Englandsvej 44, „Foreningen til skadedyrs udryddelse“ eller „Solstrålen. Det ny middel mod utøj, uhyre virksomt“ behøvede man ikke at søge i vejviseren.⁷ Det betød, at der fra starten var både betydelige mangler og huller i samlingen.

Forsendelserne med de illegale tryk blev på biblioteket behandlet med diskretion og efter alt andet end almindelige rutiner. Lederen af Danske Afdeling, R. Paulli, havde givet instruks om, at kun bibliotekar Albert Fabritius skulle tage sig af håndteringen af disse sager. Al illegal post gik direkte til Fabritius, der straks efter modtagelsen anbragte den i sin aflåsede skrivebordsskuffe. Når bunken var blevet tilstrækkelig stor, bragte han den op i det aflåse rum, hvor bibliotekets såkaldte henlagte sager opbevarede. Til dette rum havde kun Fabritius og bibliotekets chef, Svend Dahl, nøgle og adgang. Det illegale materiale blev hverken ordnet eller katalogiseret, men når en bunke var tilstrækkelig stor, blev den pakket omhyggeligt ind og lagt på hylde. Kun ganske få af bibliotekets ansatte havde viden om denne procedure.⁸

⁶ *Danske Toner* findes i den illegale samling med et indklæbet brev, der fortæller om den måde, hvorpå den blev erhvervet.

⁷ Albert Fabritius nævner disse afsendere i *Ekstrabladet* 11.7.1945 og i sit radioforedrag 14.7.1945 (Ms. i Det kongelige Biblioteks arkiv A 9).

⁸ Proceduren er beskrevet af Fabritius i det ovenfor citerede radioforedrag og bekræftes både af Fabritius' redegørelse til Svend Dahl 3.12.1944 (bilag 1 her) samt Dahls breve til Udenrigsministeriet i januar og februar 1945 (bilag 2).

Alligevel må noget være sluppet ud. Besættelsesmagten fattede interesse for denne side af bibliotekets virksomhed, og det endda med et sådant detailkendskab, at Gestapo kunne slå ned på den rette mand. Albert Fabritius blev anholdt på sin bopæl kl. lidt over tre om natten den 2. december 1944 og blev bedt om at følge med til Shellhuset. Fabritius frygtede at blive clearingmyrdet; hans kone tog derfor med. Ankommet til Shellhuset blev han udspurgt om illegalt arbejde i almindelighed, før man nåede frem til hans beskæftigelse med de illegale tryk på Det kongelige Bibliotek. Fabritius benægtede ikke på nogen måde sin andel i dette arbejde. Han beskrev hele fremgangsmåden for Gestapofolkene, som på deres side var tilfredse med forklaringen. Ligeledes med den måde biblioteket havde håndteret det illegale materiale på! De påstod efterfølgende overfor Fabritius, at de fra forhørerne af den arresterede journalist Peter de Hemmer Gudme vidste, at der blev sendt illegal post til biblioteket, og at Fabritius tog sig af den.⁹

Fabritius blev også spurgt, om han havde nøglen til det aflåede rum på biblioteket på sig. Da den var på biblioteket, gik turen direkte dertil, hvor Fabritius førte Gestapofolkene til det aflåede rum og lukkede dem ind. Da razziaen foregik kl. 7 en decembermorgen, og der ikke var elektrisk lys i den del af magasinet, måtte undersøgelsen foregå ved hjælp af lommelygter. Derved slap Fabritius for at udlevere alle pakkerne med illegale tryk. Politifolkene fik kun 10 pakker på en hylde nærmest indgangen. En af Gestapomændene interesserede sig for en række af ensartede pakker, der lå til venstre i rummet. Fabritius forklarede, som sandt var, at de indeholdt skattelister for Københavns Kommune, som skulle ligge urørt i 100 år. Manden blev så grebet af ærefrygt ved denne meddelelse, at han opgav videre eftersøgning.

Derpå gik turen til Fabritius' eget hjem, hvor der blev foretaget en ransagning, bl.a. blev hans private korrespondance gennemgået. Det bragte intet belastende frem. Til slut blev både de 10 pakker og Fabritius ført til Shellhuset. Der måtte han igennem nye afhøringer. Fabritius prøvede her bl.a. Shellhusets wienerbrød til 20 og 30 øre pr. stk.; han måtte selv betale, som han senere omhyggeligt meddelte rigsbibliotekaren. Derfra kom han kl. 14 videre til celle 352 i Vestre Fængsel. I cellen nåede han også at gøre nye bekendtskaber, der var både en

⁹ Gudme havde begået selvmord i Shellhuset et par dage før, den 30.11., ved at springe i trappeskakten fra femte sal og var utvivlsomt ikke kilden til Gestapos viden. Han valgte døden for ikke at afsløre sin viden.

skomager og en nordmand, og tilbragte aftenen med at spille bridge med dem, indtil der 22.10 lød råbet: „Fabritius, h'raus“. Dermed var han løsladt efter et usædvanligt begivenhedsrigt døgn.¹⁰

Beslaglæggelsen af de 10 pakker og anholdelsen af Fabritius gik ikke upåttalt hen. Det illegale nyhedsbureau *Information* meddelte allerede den 4. december, at Fabritius var blevet anholdt og havde måttet udpege, „hvor man opbevarede de illegale Blade, der er sendt til Biblioteket i Følge Afleveringspligten. Hele Lagret blev kørt væk“. Den 8. december kunne bureauet give oplysning om hans løsladelse og de protester, biblioteket ville fremsende til Best gennem Udenrigsministeriet. Den 13. december ofrede *Information* yderligere godt en halv side på sagen, det var meget efter bureauets målestok ved den tid, og gjorde sig til talsmand for, at det var en forpligtelse og opgave for Det kongelige Bibliotek at indsamle og opbevare alle dele af den danske litteratur, også den illegale: „I Overensstemmelse med sin Gerning i Videnskabens Tjeneste havde Det kgl. Bibliotek oparbejdet en Samling af illegale Publikationer. Ingen kan bestride, at en saadan Samling vilde være et fortrinligt Materiale for den videnskabelige Forskning i Fremtiden“. For *Information* var konklusionen derfor følgende:

“Vi maa i Tyveriet fra det kgl. Bibliotek se et Forsøg paa at fjerne et samlet Vidnesbyrd om Nazismens aandelige Afmagt. Men heller ikke den Plan vil faa praktisk Betydning. Der er samlet mange Arkiver under Krigen, og Fremtidens Forskere vil ikke komme til at savne Materiale. Vi føler os overbevist om, at vort Hovedbibliotek til sin tid med Lethed vil erhverve det nødvendige Materiale fra Krigsaarenes frie Presse. Den lovbefalede Pligtaflevering, som de fleste Blad- og Forlagsgrupper efterhaanden havde lært at overholde, maa nu ophøre. I Stedet maa Grupperne selv i højere Grad end før lægge Vægt paa Arkivarbejdet. Det bliver den illegale Presses Pligt at hjælpe vore Arkiver og Biblioteker med at udfylde de Huller, der vil blive Resultatet af Gestapos Kulturpolitik“.

Interessant ved denne kulturpolitiske redegørelse er bl.a., at den fastslår fiktionen om, at biblioteket havde krav på og i det hele taget

¹⁰ Fabritius' radioforedrag, Det kgl. Biblioteks arkiv og redegørelsen til Svend Dahl 3.12.1944 (bilag 1).

¹¹ Jfr. også *Daglige Beretninger om Begivenheder under den tyske Besættelse. Fra januar 1944 til maj 1945*. 1946, s. 463.

kunne forvente at få pligtafleveret materiale fra de illegale udgivere. Karakteristisk for sådanne er normalt, at de unddrager sig pligtafleveringen for ikke at blive afsløret. Det har helt åbenbart været magtpåliggende for både biblioteket og *Information* at viderebringe det budskab, at den illegale udgivervirksomhed i grunden var lovlig, og at udgiverne derfor i forhold til Pligtafleveringsloven burde handle derefter. De havde handlet rigtigt hidtil. Det kongelige Bibliotek havde et lovmæssigt krav på de publikationer, som efter tysk censur var forbudte. Opfordringen til ikke længere at sende illegalt materiale til Det kongelige Bibliotek var på den anden side nødvendig. Havde *Information* opfordret til en fortsættelse af indsendelsen af materiale, ville det automatisk have henledt Gestapos opmærksomhed på biblioteket. Biblioteket ville dermed være blevet sårbart og kunne imødesee nye *razziaer*. *Information* håndterede denne sag på en måde, der tyder på både nær kontakt til bibliotekets ledelse og en viden om, at bureauet eller i hvert fald dets aftagere af nyheder, de illegale blade, ikke kun havde danske læsere.¹²

Nyheden om arrestationen og beslaglæggelsen spredtes via andre illegale kanaler. *Døgnets Nyt* kunne allerede den 5. december fortælle, som angivet i *Information*, at hele Det kongelige Biblioteks samling af illegal litteratur var afhentet af Gestapo.¹³ Man kan håbe, at den besked er nået frem til både den rigsbefuldmægtigede Werner Best og politiøverst Otto Bovensiepen. De var i hvert fald begge via oversættelser læsere af den illegale presse.¹⁴

På rigsbibliotekar Svend Dahls foranledning protesterede Udenrigsministeriet den 30. december til Werner Best over beslaglæggelsen og krævede pakkerne tilbage. Svaret fra Best, som er citeret her som indledning, var i al korthed en afvisning af at levere det beslaglagte tilbage, ligesom Best ikke fandt, at opbevaring af den illegale litteratur var en opgave for Det kongelige Bibliotek. Som magtforholdene var,

¹² Som bekendt var Udenrigsministeriet en af *Informations* betydende nyhedsleverandører. Jfr. Lund 1970, s. 197f., så kontakten kan være formidlet den vej.

¹³ Journalist Vilhelm Bergstrøm, *Politiken*, nedskrev det samme i sin "krigsdagbog" for 4.12.1944, hvilket gjorde ham bekymret for de fem kasser med dagbøger og udklip om krigen, han selv havde afleveret til biblioteket i august samme år og fået hensat i den "underste kælder med svære hvælvinger". Svend Dahl kunne dog berolige ham med hensyn til dem allerede den følgende dag (Danske Afdeling, "Krigsdagbogen" bd. 58, s. 239, 276, bd. 62, s. 865, 902f.).

¹⁴ *Ekstrabladet* 11.6.1945, *Berlingske Aftenavis* 12.6.1945.

måtte rigsbibliotekaren affinde sig med dette, men han skrev alligevel et udkast til et svar (26. januar 1945), hvor han gjorde det klart, at det bestemt var bibliotekets forpligtelse at indsamle den illegale litteratur med henblik på eftertiden. Det var et materiale for den historiske forskning, og at biblioteket i øvrigt ikke befattede sig med illegalt arbejde. Svaret har forekommet Udenrigsministeriet for skarpt og lidet imødekommende. Dahl skrev faktisk ikke, at han ville ophøre med indsamlingen af den illegale litteratur. Derfor bad ministeriets direktør, Nils Svenningsen, om en ændret formulering. I det endelige svar af 6. februar hedder det til Udenrigsministeriet og indirekte til Werner Best bl.a.: „Idet jeg tager denne Meddelelse til Efterretning, saaledes at Opbevaring af eventuel senere tilstillet illegalt Stof ikke mere vil finde sted fra Bibliotekets Side, beder jeg om, at det overfor den tyske Befuldmægtigede maa blive betonet, at den skete Opbevaring af nævnte illegale Skrifter intet har at gøre med illegalt Arbejde“. Han kunne heller ikke dy sig for en afskedssalut om krigens gang, idet forbindelsen mellem Det kongelige Bibliotek og de tyske videnskabelige biblioteker blev brugt som anledning, en forbindelse, der var fortsat under hele krigen, „og som efter dennes Afslutning utvivlsomt vil blive af yderligere Betydning, bl.a. i Betragtning af *de store Tab, tyske Biblioteker har lidt som Følge af Krigen*“ (min udhævelse, JTL). Det var nærmest et vink med en vognstang til Best om, at han burde vise sig forstående nu af hensyn til samarbejdet med de tyske biblioteker efter krigen. De ville på grund af tabene have brug for gode forbindelser med bl. a. Det kongelige Bibliotek. Den slags bed Werner Best næppe på.

Rigsbibliotekaren holdt sig ikke til sandheden i sit brev til Udenrigsministeriet og Werner Best. På den måde var forholdene heller ikke normale. Biblioteket fortsatte med at modtage illegale tryksager - på det punkt havde *Informations* opfordring til at ophøre dermed næppe nogen effekt - og de blev ikke alene opbevaret med Svend Dahls fulde billigelse; han overtog også selv indsamlingen. Blot blev proceduren for magasinering ændret, så pakkerne ikke længere stod samlet på et sted, men blev spredt rundt om i biblioteket - gemt bag reolerne. En ny Gestaporazzia ville ikke så let give et udbytte som den første. Der var dog efterfølgende den hage ved fremgangsmåden, at Dahl og Fabritius efter krigen ikke kunne huske alle de skjulte opbevaringssteder, så der blev ved med at dukke pakker med illegale tryk op til 1955!¹⁵

¹⁵ Dahl 1945, s. 286.

Indholdet af de 10 beslaglagte pakker er på grund af den manglende registrering ubekendt, men de har rummet, hvad biblioteket havde modtaget af bøger og blade de sidste fire til seks måneder forud. Derudover kan de have rummet ældre tryksager, da der til stadighed også kom sådanne ind. Bibliotekets samling var som nævnt på intet tidspunkt komplet, og når beslaglæggelsen heller ikke på nogen måde blev fatal, skyldtes det bl.a., at Gestapo lod sig nøje med de 10 pakker. Med Fabritius' ord: „Heldigvis undrede Tyskerne sig ikke over det mærkelige i, at Biblioteket i Løbet af en tre-fire Aar ikke havde været i stand til at samle mere end to Mand kunde bære under Armen - men den Guderne vil tilintetgøre, slaar de med Dumhed“. På den baggrund må vi antage, at Gestapo kun fik fat i en mindre del af bibliotekets illegale samling, uden at vi i øvrigt kan gøre os nogen præcis forestilling om dens størrelse på det tidspunkt.

Beslaglæggelsen af de 10 pakker var et varigt tab. Fabritius så dem sidste gang, da de blev smidt på gulvet i værelse 507 på Shellhuset. Indholdet interesserede ikke umiddelbart Gestapo, der i forvejen var nøje bekendt med de illegale tryksager og selv var i besiddelse af den største samling i Danmark. Som Fabritius ironisk formulerede det i juni 1945 om opholdet på Shellhuset: „Her havde jeg i Forvejen konstateret Tilstedeværelsen af den største Samling illegale Bøger, jeg nogensinde har set samlet på eet Sted, og det var mig derfor ganske uforstaaeligt, hvad Tyskerne vilde med vor i Sammenligning dermed meget beskedne Beholdning“.

Tyskernes samling faldt ikke i danske hænder ved befrielsen. Den 21. marts 1945 angreb Royal Air Force Shellhuset og lagde bygningen i ruiner. Dermed gik den illegale samling til grunde sammen med dokumenter, der var af ulig større vigtighed for mange menneskers liv og velfærd. Det kongelige Bibliotek har fra denne i besættelsestiden historiske dato været i besiddelse af landets mest omfattende bestand af illegale tryk.

Åbning og ny indsamling

Som Tyskland ved besættelsen af Danmark spredte et „Oprop“ til befolkningen, udsendte Det kongelige Bibliotek straks ved befrielsen et opråb til alle om at indsende illegale blade, bøger, løbesedler, plakater og billeder til biblioteket, så dets samling kunne blive så komplet som mulig. Mange aviser og tidsskrifter viderebragte opfordringen, ligesom Fabritius selv i skrift og tale slog til lyd for sagen, og kollegaen, bib-

liotekar Leo Buschardt begyndte at tage del i arbejdet. Af henvendelserne til offentligheden fremgår det, at det især var visse blade fra provinsen, provinsudgaver og lokale blade, ofte kortlivede, som Fabritius var bekymret for skulle komme til at mangle. Han lovede offentligheden, at „Det er Bibliotekets Hensigt at holde alt, hvad der i disse Krigs-aar er fremkommet af „illegal“ Litteratur, samlet i en særlig Afdeling, saaledes at Eftertiden paa eet Sted kan finde en forhaabentlig nogenlunde fuldstændig Samling af Bøger og Blade, trykt og duplikeret, til Belysning af det Arbejde, der er udført under Jorden ...“.¹⁶ Det løfte har biblioteket holdt, idet der ved siden af samlingen af de illegale tryk, placeret i Danske Afdeling, senere er tilkommet arkivfonds i Håndskriftsafdelingen, som især belyser de illegale tryksagers tilblivelse.

Der var i starten ikke en fuld konsekvens med hensyn til, hvad der skulle indgå i den selvstændigt afsluttede „Det kongelige Biblioteks illegale Samling 1940-45“, som den blev døbt. Fabritius delte den illegale litteratur op i tre grupper: 1) bøger og pjecer, 2) periodika og 3) småtryk. Kun bøger og blade indgik i den illegale samling, mens de illegale „småtryk“ blev overladt til Danske Afdelings almindelige småtrykssamling. Den illegale litteratur blev dermed i realiteten delt. „Småtrykkene“ strækkende sig fra „manuskripterne til de danske radioudsendelser fra Sverige til ganske smaa Sedler med Opfordringer til Strejke eller andre Forholdsregler overfor Besættelsesmagten“ forstyrrede med Fabritius' egne ord overblikket og fik - for en tid - lov til at glide ud i anonymiteten.¹⁷

Der begyndte at komme betydelige mængder nye „illegale“ tryk til biblioteket på baggrund af henvendelsen til offentligheden. Interessen blev skærpet af, at offentligheden ved selvsyn kunne stifte bekendtskab med den illegale samling. Den 11. juni 1945 åbnede biblioteket i forhallen den første udstilling med et udvalg af de tryksager, som medborgere kort forinden havde sat deres helbred og - i værste fald - liv på spil for at skrive, trykke og udbrede. Den havde titlen „Danmark under Besættelsen“ og løb til den 28. juni. I løbet af de par uger nåede det at blive bibliotekets hidtil mest besøgte udstilling.¹⁸ Frihedsrådet arrangerede i juli og august en stor udstilling „Det kæmpende

¹⁶ *Berlingske Aftenavis* 12.6.1945.

¹⁷ Fabritius 1946a, s. 314.

¹⁸ *Beretning om Rigsbibliotekarembetet, Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket for Finansåret 1943/44-1946/47*, 1952, s. 49.

Danmark" i Frimurerlogen. Leo Buschardt forestod den del, der drejede sig om den illegale blad- og trykkevirksomhed. I den anledning udsendte han spørgeskemaer til modstandsgrupper landet over for at få dem til at give oplysninger om det illegale bladarbejde og at sende eksemplarer af de illegale bøger og blade til fremlæggelse på udstillingen.¹⁹ Spørgeskemaerne og en del af det fremsendte materiale indgår i dag i bibliotekets illegale samling.

Mod slutningen af året mente Albert Fabritius, at han kendte til den altovervejende del af de udkomne illegale bøger, så han udsendte en samlet bibliografi og en beskrivelse af nogle karakteristiske enkeltudgivelser. Han udtrykte ganske vist, at der „utvivlsomt“ ville dukke flere titler op og angav, at det var et „bibliografisk forsøg“,²⁰ men på et foredrag på Kronborg i august året efter var visheden større: „Vi har nu en samling af illegale bøger - vel ca. 230 bind - og jeg mener nogenlunde at være klar over, hvad der derudover er blevet fremstillet af bøger, som vi forhaabentligt ogsaa efterhaanden faar fat i“. ²¹ På det punkt blev han klogere.

Samtidig blev der udsendt flere oversigter over de illegale blade, men ingen af dem gjorde krav på at være fuldstændige. Derimod tog Politikens *Hvem-Hvad-Hvor* 1946 et initiativ, som stadig mangler at blive fulgt op. Årbogen publicerede i et bidrag om den illegale presse et meget stort udvalg af de bladhoveder, som oftest var det mest markante ydre udtryk på de i øvrigt oftest meget ydmyge tryksager. Samme forlag publicerede i en anden af sine håndbøger en knap liste over de illegale bøger.²² Denne formidling af emnet er et godt udtryk for de illegale tryks popularitet.

Mens registreringen af de illegale bøger var en forholdsvis overkommelig opgave, gik det meget langsommere med ordningen og registreringen af de øvrige illegale tryksager. Dertil kom, at en række basale forhold, såsom udgivelsesfrekvens, oplag, udgiver, udgivelsessted m.m., var tilfældigt oplyst eller helt uoplyst. Der var først og fremmest de spredte spørgeskemaer fra 1945 at bygge på (dengang havde 75 % af de adspurgte svaret, men det var langt fra alle bladgrupper, der blev spurgt). For at råde bod på det misforhold og fremme det systematiske

¹⁹ Tønnesen 1973, s. 5.

²⁰ Fabritius 1945a.

²¹ Fabritius 1945-46a, s. 342.

²² *Hvem-Hvad-Hvor* 1946, s. 129-142, desuden s. 456-464 gengivelser af illegale bogforsider. *Hvem skrev hvad. Politikens litteraturhaandbog* 1946, s. 597-598.

registreringsarbejde udsendte Det kongelige Bibliotek i 1948-49 et stort bibliografisk spørgeskema med 48 spørgsmål til „samtlige bladgrupper over hele landet“ (Helge Tønnesen) for at få mere udførlige oplysninger om den illegale presse. Samtlige bladgrupper kom man nu ikke i kontakt med, men det ville også være for meget forlangt. Endnu i dag er det ikke lykkedes, og hidtil ukendte blade dukker stadig op. En række bladfolk ønskede ikke at medvirke. For dem stoppede kampen i maj 1945, og de ønskede ikke at stå frem. Omvendt optræder nogle „5. maj-frihedskæmpere“ som meddelere på skemaerne og i den vedliggende korrespondance. De gav i en del tilfælde oplysninger om forhold, de ingen førstehåndsviden havde om. For adskillige provinsbyers vedkommende førte det til benægtelse af, at der var udkommet illegale blade, selv om der kan påvises blade fra de pågældende byer.

Arbejdet kom i stand på rigsbibliotekar Svend Dahls initiativ og blev ledet af Leo Buschardt. Målet var at få tilvejebragt en trykt bibliografi. Det var noget af et detektivarbejde at søge at opspore de forlængst opløste illegale bladredaktioner, som tilmed som regel havde skiftet adskillige gange i løbet af krigen på grund af arrestationer og ikke altid havde kendt hinandens rigtige identitet, hvis de overhovedet kendte hinanden. I nogle tilfælde blev redaktionen varetaget af illegale fra en anden by, som siden var spredt ud over landet - eller var emigreret.²³

Der er i dag bevaret spørgeskemabesvarelser vedrørende i alt 323 blade. I nogle tilfælde er der kun et skema fra 1945, i andre kun det nye spørgeskema fra 1948, som var meget mere detaljeret, derfor supplerer de to skemaer hinanden. På grund af skemaernes meget forskellige opbygning og detaljeringsgrad, 1945-skemaet er tydeligvis et hastværksarbejde, er samarbejdningen af oplysninger de to skemaer imellem imidlertid slet ikke uproblematisk (se bilag 3 og 4). De udgør nu det grundlæggende bibliografiske materiale om de illegale tryk - ud over publikationerne selv. Skemaerne fra de to indsamlinger er i dag samlet alfabetisk efter udgivelsernes titel i én stor gruppe.

I maj 1948 åbnede Nationalmuseet en udstilling „Danmarks Frihedskamp“, hvor en af attraktionerne var de illegale tryk og produktionen og distributionen af dem. Udstillingen var begyndelsen til etableringen af et egentligt selvstændigt frihedsmuseum. Foreløbig blev det til Nationalmuseets nye „Afdeling for Illegal Presse og Forlag“. For at skabe en basis af samlinger til museet udgik der i forbindelse med

²³ Tønnesen 1958-59, s. 75, Tønnesen 1973, s. 5.

såvel udstillingen som tidligere en opfordring til modstandsfolk og andre om bl.a. at aflevere illegale blade og bøger til det kommende museum.²⁴ Det kunne have givet en uheldig konkurrence om de illegale tryk mellem Det kongelige Bibliotek og det museum, der var under opbygning. Imidlertid var Leo Buschardt med i dette arbejde; han optrådte som Nationalmuseets repræsentant ved indsamling af oplysninger, så ekspertisen blev ikke spredt, og oplysningerne heller ikke, idet han sammenførte oplysningerne fra de to institutioner.

Problemet blev definitivt løst i april 1950 ved en overenskomst, hvorefter Det kongelige Bibliotek er stedet for de illegale tryk i deres mest muligt komplette omfang. Her er den nationale hovedsamling, og det er bibliotekets opgave at varetage indsamlingen af materialet om den illegale frie presse. Det er en aftale, som Frihedsmuseet siden loyalt har overholdt. Biblioteket har gennem tiden modtaget store mængder illegal litteratur fra museet, der på sin side naturligvis har opbygget en meget betydelig illegal samling til sine specialiserede forsknings- og formidlingsformål. I 1973 mente museets leder, Jørgen H. P. Barfod, at Frihedsmuseet havde en „omtrent komplet“ samling af illegale løbesedler, blade og bøger. Samtidig anslog Helge Tønnesen Det kongelige Biblioteks illegale samling til at repræsentere 85 % af det udgivne allerede omkring 1950.²⁵ Det er nok mere end tvivlsomt, om nogen af dem har ret, men der er i øvrigt bevaret så mange illegale tryk, at der er plads til adskillige specialsamlinger på feltet. De er hver især med til både at sørge for bevaring af og formidling af viden om den illegale litteratur. Især i takt med at man i stigende grad har fået øjnene op for trykvarianternes betydning for at kunne dokumentere den illegale litteraturs udbredelseshistorie, er eksistensen af flere samlinger en vej til at sikre det størst mulige materiale for den kommende forskning. Som egentlige hovedsamlinger må foruden Det kongelige Bibliotek og Frihedsmuseet medregnes „Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945“ i Esbjerg p.g.a. de meget betydelige samlinger og det høje registreringsniveau.²⁶ Desuden har en række andre institutioner mindre samlinger af illegale tryk.²⁷

²⁴ *Frit Danmark* 7. årg. nr. 2, 1948, s. 2, 21-22.

²⁵ Indsamlingsarbejdet 1948-50 kan punktvis følges gennem det uordnede arkiv om den illegale litteratur i Håndskriftafdelingen; Buschardt, Fabritius, Tønnesen 1954, s. 9, Vang Hansen 1978, s. 39, Barfod 1973, s. 24, Tønnesen 1973, s. 7.

²⁶ Om samlingen Rahbek 1993, Wium Olesen 1996 og det af samlingen løbende udsendte *Nyhedsbrev*.

²⁷ Det gælder bl.a. Statsbiblioteket og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Ordning, registrering og bibliografi

På grundlag af bibliotekets illegale samling, Frihedsmuseets samling og de siden indhentede oplysninger og den trykte besættelsestidslitteratur gennemførte Leo Buschardt og Helge Tønnesen en registrering af de illegale blade, mens Albert Fabritius supplerede og udvidede sin registrering af de illegale bøger fra 1945. I slutningen af 1954 kunne Det kongelige Bibliotek på baggrund af deres arbejde udsende *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-45. En bibliografi*. Første dels hovedoversigt er en alfabetisk fortegnelse over de illegale blade, desuden er der bl. a. en fortegnelse over illegale flyveblade og falske illegale blade. Der bringes en lang række oplysninger såsom udgivelsessted, udgivelsesfrekvens, udbredelsesområde, oplag, sidetal m.m. Der medtoges også oplysninger om personer, som var faldet i forbindelse med deltagelse i det illegale bladarbejde, hvorimod endnu nulevende redaktører forblev unævnte: „- der har i bladgrupperne været et udtalt ønske om anonymitet i overensstemmelse med frihedskampens traditioner“, som det formuleres i indledningen.²⁸ Anden dels hovedoversigt er en alfabetisk fortegnelse over illegale bøger, hvor der så vidt muligt opgives bl.a. forfatter, oversætter, udgiver, udgivelsessted, sidetal og oplag.

På grundlag af oplagsoplysningerne kunne der også bringes en oversigt over undergrundspressens totaloplag fordelt på de enkelte år:

1940	1.200 eks.
1941	40.000 -
1942	301.000 -
1943	2.600.000 -
1944	10.935.000 -
1945 (januar-april)	10.131.000 -

Bibliografien fik straks autoritativ status og er benyttet, ikke mindst den statistiske del, eller har fundet omtale i stort set alle de værker, der omhandler denne side af modstandskampen. I 1960 blev der udarbej-

²⁸ En anden grund til anonymitet kunne være ønsket om at undgå retligt ansvar for bladenes indhold. Beskyldninger for nazisme, værnemageri og stikkeri fremkom jævnligt i bladene, og en del mennesker ønskede sig efter befrielsen rensset for disse anklager, hvilket imidlertid kun kunne lade sig gøre, hvis de ansvarlige kunne identificeres.

det og trykt et otte siders supplement (supplement I), der føjede yderligere nogle nye illegale blade og bøger til listen. Siden har der været en jævn vækst i både samlinger og viden, og det var derfor naturligt at få udarbejdet et nyt supplement (supplement II). Det arbejde påtog Helge Tønnesen sig alene.

Tønnesen var først færdig med supplement II i slutningen af 1979. Når arbejdet havde været så længe undervejs, var det ikke så meget på grund af dets omfang, som et resultat af, at Tønnesens ambition egentlig var, at der skulle laves en helt ny illegal bibliografi.²⁹ Der foreligger vist ingen færdigskrevne planer for en sådan, men i hvert fald indledte han fra 1968 en storstilet indsamling af erindringer om det illegale bladarbejde. Han havde erkendt, at skulle der nåes ud over spørgeskemaernes basisoplysninger, skulle det være nu. Imellem 1968 og 1980 optog han selv eller overtog i begrænset omfang fra andre båndoptagelser med hundreder af personer, der havde deltaget bl.a. i illegalt bladarbejde og forlagsvirksomhed. Det var hans mening, at den ny bibliografi skulle omfatte udskrifter af lydbåndoptagelserne med de endnu levende redaktører og medarbejdere ved den illegale presse.³⁰ I Håndskriftafdelingen indgår i dag en samling på over 400 bånd med ofte timelange interviews.³¹ Dette store materiale nåede han ikke selv at udnytte, ligesom supplement II af forskellige grunde aldrig er udkommet. Det foreligger i manuskript med udkast til et forord af rigsbibliotekar Palle Birkelund, skrevet af Tønnesen, og er tro mod den bibliografiske opbygning i bibliografien fra 1954. Tønnesen har ikke gjort brug af interviewmaterialet,³² men hovedsageligt holdt sig til at tilføje nye titler og supplerende bestandsoplysninger. Det er sket ikke

²⁹ Tønnesens skriver i flere breve, at han vil benytte båndinterviewene til en ny bibliografi. Korrespondance og oplysninger i original og afskrift i forbindelse med indsamlingen af tryk og oplysninger 1945-1980 hidrørende fra Albert Fabritius, Leo Buschardt og Helge Tønnesen, samt Nationalmuseet/Frihedsmuseet. Materialet er af Helge Tønnesen ordnet topografisk efter by, men er i øvrigt uordnet. Korrespondancen vedr. båndoptagelser er alfabetisk i mappe for sig (Håndskriftafdelingen).

³⁰ Tønnesen 1973. s. 7.

³¹ Der foreligger en maskinskrevet fortegnelse: Lydbåndssamlingen om besættelsestiden nr. 88-502. Dertil følger sig enkelte andre båndsamlinger og Helge Tønnesens korrespondance vedr. båndoptagelserne. Optagelserne fandt oftest sted på Det kongelige Bibliotek. Kun få af interviewene er udkrevet. En oversigt over indholdet af hele det relevante materiale er givet i bilag 7.

³² I et brev af 13.12.1979 skriver Tønnesen, at når båndoptagelserne ikke omtales, "skyldes det, at der må forventes, at der kommer et særligt katalog".

alene på grundlag af Det kongelige Biblioteks egen samling, men også ved hjælp af Frihedsmuseets og Historisk Samling fra Besættelsestidens samlinger.

Problemerne med bibliografien

Sådan var situationen stadig omkring 1992, da en publicering af Supplement II igen kom på tale. Nu var det spørgsmålet, om der skulle foretages en revision, så nyt materiale indkommet siden 1979 skulle medtages. Overvejelserne mandede efter et arbejde med samlingen, udført af John Fellow Larsen, ud i, at tiden er løbet helt fra bibliografien fra 1954.

Bibliografien fra 1954 er på flere måder bemærkelsesværdig. For det første er det ikke en bibliografi, der udelukkende bygger på autopsi. Bibliograferne har i en række tilfælde ikke set de titler, de medtager, eller de numre af blade, de opregner. I stedet har de hentet oplysningerne fra spørgeskemaerne. Angiver en tidligere illegal gruppe, at den har udgivet et blad, er det medtaget, selv om der ikke findes noget eksemplar af bladet. Fra spørgeskemaerne har de også i en del tilfælde hentet oplysninger om enkeltnumre og lokaludgaver af de store landsdækkende blade. Nummereringer er foretaget, hvor de originale blade er uden numre, ligesom nummertildelingen i en del tilfælde alene hviler på slutninger om, at de pågældende numre af bladene *må* være udkommet. Bibliografien fra 1954 var „lige så meget en søgeliste, som en fuldt færdig katalog“, som Tønnesen formulerer det i sit udkast til forord til Supplement II. Tiden må nu være inde til at bevæge sig fra bibliografi og søgeliste til en egentlig bibliografi byggende på autopsi i Det kongelige Biblioteks illegale samling og helst også de øvrige større illegale samlinger - med fuldstændige bestandsoplysninger.

For det andet gjorde de tre bibliografer i 1954 kun meget knapt rede for deres grundoplysninger. Ikke mindst er det påfaldende, hvor lidt de gjorde ud af at diskutere spørgeskemaernes kildeværdi. Faktisk slet intet. De gengivne oplysninger om oplagsstørrelserne fik på den måde en autoritet, som der slet ikke er basis for i det skrøbelige grundmateriale. I de tilfælde, hvor der foreligger spørgeskemaer om samme titel fra både 1945 og den senere indsamling, forekommer modstridende oplysninger ofte. Hvordan er det problem løst? Det fremgår ikke af bibliografiens oplysninger, og vi får heller ikke forklaret, hvorfor den ene talstørrelse er bragt og den anden udeladt. For nogle

blade giver bibliografien et langt højere oplagstal, end der er dækning for i spørgeskemaerne. Det gælder f. eks. DKP-bladet *Nyhedstjenesten*, som blev produceret i Østerbro-Ryvang-distriktet. Da vi ikke får andre kildehenvisninger, bliver bibliografiens opgivelse af totaloplaget til 120.000 eksemplarer en kilde i sig selv. Eksemplet er ikke enestående.

I enkelttilfælde er det samme person, der har udfyldt et spørgeskema om et illegalt blad både i 1945 og 1948 eller senere. Man kan ikke forbaves over, at informationerne ikke er fuldstændigt identiske, og f. eks. at der angives afvigende oplagstørrelser. Allerede skemaernes forskellige opbygning lægger op til det. Hukommelsen er en meget upålidelig databank. Tilmed fungerede de illegale bladredaktioner under meget pressede vilkår, så det må være vanskeligt senere at huske eksakte tal korrekt. Ikke mindst når man bliver bedt om at angive oplagsstørrelser måned for måned for blade flere år tilbage, som tilfældet var. Tilmed for perioder, hvor meddeleren måske ikke selv var med i bladarbejdet. Af samme grund forekommer der et betydeligt antal uoverensstemmelser mellem de oplagsstørrelser, der meddeles for bladenes første og sidste nummer set i forhold til det samlede oplagstal, bladredaktørerne også blev bedt om at anføre på spørgeskemaerne. Statistisk beregnet fører opgivelserne f. eks. til, at oplagstallene må være ansat for højt eller at det totale oplag er angivet for lavt.³³

Med disse dokumenterede afvigelser og indre uoverensstemmelser i det indsamlede materiale er det ikke alene nødvendigt at diskutere den generelle pålidelighed af spørgeskemaerne, men også at redegøre for, hvordan modstridende oplysninger er behandlet i enkelttilfælde. Det er ikke gjort i bibliografien fra 1954. Resultatet er, at de højst diskutabile statistiske oplysninger om de illegale bøger og blade er løbet ind i såvel opslagsværker som den videnskabelige litteratur med en detaljeringsgrad og præcision, der ligner endegyldige fakta. Den udbredte håndbog *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor* i alle tre udgaver er et typisk eksempel. En anden konsekvens har måske også været, at den videnskabelige forskning på området er forblevet relativt beskednen.

Spørgeskemaerne vil heller ikke i fremtiden være til at komme uden om. Problemet er blot, at det kun undtagelsesvis vil være muligt at kontrollere oplagsoplysningerne ved sammenligning med andre kilder. De bør under alle omstændigheder behandles med langt større forsigtighed, end tilfældet hidtil har været. Der må regnes med en endog

³³ Jfr. Hong 1996, s. 16-19 og anm. af Hongs bog sidst i denne årbog.

meget stor usikkerhedsmargen. Hvor stor vil jeg lade følgende eksempel demonstrere. Ikke alene drejer det sig om et af de aller mest betydelige og udbredte blade, mens også nogle af den illegale presses mest kendte personligheder.

Bibliografien opgiver, at det første nummer af *Frit Danmark* i april 1942 udkom i et oplag på 10.000 eksemplarer. Man kunne forestille sig, at de fleste bladfolk måske ville kunne huske førsteoplagets størrelse, mens oplaget på nr. 5 eller 11 ville være sværere at huske ud over, at det i dette tilfælde var større. Vi har med en illegal bladsucces at gøre. Lettest ville det være at huske sidsteoplaget lige før befrielsen. Altså hvis man har været så centralt placeret i redaktionen af tidsskriftet eller dets produktion og har været med hele tiden. Ellers måtte nogle oplysninger være andenhånds.

Ole Kiilerich kunne i London-udgaven af *Frit Danmark* den 22. oktober 1943 fortælle, at *Frit Danmark* begyndte med et oplag på mellem en halv og en hel snes tusinde eksemplarer. Elias Bredsdorff opgav i 1946 oplaget til 10.000 eks., mens Hans Snitker satte samme oplag til 5.000 eks. i *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, 1965.³⁴ Både Bredsdorff og Kiilerich havde nær tilknytning til *Frit Danmarks* ledelse, og selv om vi går ud fra, at Kiilerich af propagandistiske årsager har fordoblet oplaget overfor krigstidsoffentligheden, så er der stadig en forskel på 50 % mellem det oplag, Bredsdorff oplyser 1946, og det, som Snitker meddeler på et senere tidspunkt. Hvem skal vi fæstne mest lid til? Snitker afslører i 1977 sin kilde: „oplysninger om bladproduktionen i den første tid er meddelt af Børge Houmann efter datidige notater“. Houmann har tillige haft bedre muligheder end Bredsdorff for at have viden om det eksakte tal. Houmann var i ledelsen af det kommunistiske apparat, der påtog sig produktion og distribution af nummeret, da Christmas Møllers og Kiilerichs forbindelser ikke havde kunnet klare opgaven. Houmann fastholdt de 5.000 eks. i sin erindringsbog.³⁵

Hvis oplagsoplysningerne kan være så svingende for førstenummeret af *Frit Danmark*, skal vi så fæste større lid til opgivelserne om nr. 23? Næppe. Hvor oplysningerne bygger på hukommelsen, og ikke mindst for de første tre besættelsesårs vedkommende, må vi regne med en meget stor usikkerhedsfaktor, hvor der måske lige så godt kan være ud-

³⁴ *Frit Danmark*, 3. årg. nr. 42, London 1943, Bredsdorff 1946a, s. 284 og 1946b, s. 209, Snitker 1977, s. 22.

³⁵ Snitker 1977, s. 22, 172 n. 2, Houmann 1990, s. 164.

HERMAN RAUSCHNING

Samtaler med HITLER

DE FRIE DANSKEs Forlag
1943

Samtaler med Hitler var en populær illegal bog, der kom i uddrag i mindst fem forskellige udgaver. Originalen var udkommet i Zürich 1940 med titlen *Wenn Hitler siegt. Politische Gespräche mit Hitler über seine eigentlichen Ziele*. Den kom på dansk i 1945. Forfatteren Herman Rauschning var en tysk nazist, der brød med nazismen og emigrerede. I eksilet gjorde han det til et levebrød at udsende bøger om Det tredje Rige og dets mænd, som han angiveligt skulle have været meget tæt på. Det er senere afsløret, at samtalerne med Hitler ikke er autentiske, men taget fra diverse trykte kilder, så Hitler behøvede ikke at udtale de ord, som han på dette omslag til "De frie Danske Forlag"s udgave fra 1943 tillægges.

kommet 150.000 eller 600.000 eks. i 1942, som de 301.000 eks., som bibliografien med et falsk indtryk af præcision oplyser. Usikkerhedsfaktoren indskrænkes måske, efterhånden som vi nærmer os det sidste besættelsesår, men det gør betydningen af totaltallene også. Om der kom 10 millioner, 8 eller 12 millioner blade i 1944, ændrer ikke det givne billede.

Der er forskellige typer af illegal litteratur. Hvordan skelne mellem dem eller i det hele taget afgrænse illegale tryk fra modstandsbevægelsens interne papirer? Der er i 1954-bibliografien ingen klassifikationsdefinitioner. Nogle vil måske mene, at nu er vi ovre i det akademiske skoleridt. Man må imidlertid gøre sig klart, at det fysiske illegale materiale ikke sjældent har en sådan karakter, at der skal ekspertise og specialundersøgelser til for at bestemme det. Der kan for de illegale tryks vedkommende være så mange mellemformer af „udgivelser“, som mellem en bog i manuskript og den samme i trykt stand. Overskrifter eller „hoveder“ signalerer ikke altid, om det er et periodisk skrift, et flyveblad, en bog endsige, hvem der er udgiver og hvor.

De illegale bøger er et eksempel på, hvordan der er gået skred i begreberne, fordi der ikke har været opstillet klassifikationskriterier fra starten. Fabritius regnede i slutningen af 1945 med, at der var kommet 230 illegale bøger inklusive titler, der var kommet i flere udgaver. I 1954 var det tal udvidet med over 200, for derpå kun at stige begrænset frem til udsendelsen af supplementet i 1960. Mellem 1960 og 1979 voksede det imidlertid påny med næsten 150. Hvordan kunne det gå til? Havde der ligget så store mængder af ukendte bøger og udgaver et sted? Nej, i stedet er begrebet „illegal bog“ i stigende omfang kommet til at indbefatte småskrifter på et par sider, flyveblade, særtryk og særnumre fra forskellige organisationer³⁶. Dem havde der også været en hel del af i 1954-bibliografien. Samtidig var der ikke skelnet mellem bøger og pjecer/småhefter. *Danske Toner* på 16 sider kan måske dårligt kaldes en „bog“, og skal den registreres i en bibliografi i rubrik med bøgerne, skal det også fremgå af overskriften, at der er tale om bøger og pjecer.

Tages den første side i den alfabetiske fortegnelse over illegale bøger som eksempel (bibliografien side 173), så er her opregnet 14 forskellige „bøger“. De ni af de 14 „bøger“ er på seks sider eller der-

³⁶ Palle Schmidt påpegede allerede 6.10.1979 det uhensigtsmæssige i dette i et brev til Helge Tønnesen.

Mordet paa Fru Meyer, der blev fundet i Rude Skov myrdet med 8 Revolver-skud efter først at være blevet mishandlet, blev forsvet af to "Wehrmacht Angehörige". Tyskerne har nedlagt Forbud mod, at de to Forbrydere straffes, hvilket viser, at Gerningen har deres Sympati. Vognen, der blev benyttet til Udaaden, var en D.K.W. A. 5885.

I denne Forbindelse er der Grund til at gaa stærkt i Rette med de Rygter, der verserede om Begivenheden: DET MAA SLAAS FAST, AT FRIHEDSKAMPERE ALDRIG VIL STRAFFE SELV DEN USLESTE STIKKER PAA EN SAADAN MAADE. HANDLINGER AF DENNE ART KAN KUN TÆNKES UDFØRT AF DEM, VI KÆMPER MOD.

Det er en Haan mod alle Danske, at medens to Schalburgfolk bliver takseret til 20 000 Kr., udsættes der kun 500 Kr. i Ducør, naar en Forsvarsløs Kvinde bliver mishandlet og myrdet.

De illegale flyveblade var et hurtigt kommunikationsmiddel, der også blev brugt som forsvar mod beskyldninger mod modstandsbevægelsen i den legale presse. I oktober 1943 blev en jødisk gift kvinde, fru Meyer, fundet myrdet i Rude Skov. Den legale presse udlagde det som en likvidering foretaget af modstandsbevægelsen, hvilket førte til udsendelsen af ovenstående anonyme flyveblad. Først efter krigen kom sandheden frem. Det var enkelte modstandsfolk, der sammen med andre, foretog en selvbestaltet likvidering baseret på bevidst falske beskyldninger for stikkeri.

under. Det gælder f. eks. nr. 1 *Aabent Brev til Regeringen ved Hr. Statsminister Th. Stauning*, u. st. 1941 på 3 sider, der også foreligger i to andre versioner, som har fået nr. 2 og 3, og dermed udgør tilsammen tre „bøger.“ Retteligt burde ingen af dem gøres til bøger ud fra hverken størrelse eller indhold. Ikke engang til pjecer. Det er flyveblade, som de øvrige seks udgivelser på under seks sider på den pågældende side er det. Bl.a. på grund af det valgte bogkriterium rummer bibliografien imidlertid kun 44 flyveblade, selv om „antallet af disse skrifter er enormt“, som det rigtigt blev formuleret allerede i *Besættelsestidens Fakta 1945-46*.³⁷

Flyvebladene kan groft deles i to grupper. Den ene gruppe fremkom i kendte illegale blades navn, den anden lige så store gruppe fremkom anonymt, udsendt af enkeltpersoner eller grupper som på den måde ville oplyse eller give en holdning til kende. Emnerne spæn-

³⁷ S. 161-164. Her ses bort fra Frihedsrådets meddelelser, *Alkil 1945-45*, 2, s. 1356, Fellow Larsen 1992, s. 1.

der over stort set over de fleste af besættelsestidens forhold, men i modsætning til bøgerne og pjecerne var de mere øjeblikksorienterede. Flyveblade med kendt udgiver hører hjemme under det udgivende blad, mens de anonyme flyveblade hører hjemme i en stor gruppe for sig, adskilt fra de illegale pjecer og bøger.

Flyvebladene, hvis indhold forskningen allerede har forstået at skønne på, kan på den anden side afgrænses til strøsedler, klæbemærker o. lign. med et begrænset, ofte slagordsagtigt budskab, hvor det oplysende er mindre fremtrædende end på flyvebladene. I praksis er det i enkelttilfælde nødvendigt at anlægge et skøn, men disse kriterier er nødvendige for at lette både registreringen og brugen af materialet.

„Kogebogen“, som skibsbygger, senere faglig sekretær i DKP, Eigil Larsen udarbejdede 1942-43 som en grundbog i sabotage, partisan-krig og sprængstofteknik, er en af besættelsestidens berømteste illegale værker. Den er også kommet med i 1954-bibliografien og regnes almindeligvis for en illegal bog. Den blev kun skrevet på maskine i få eksemplarer, og de blev fordelt til illegale kommunistiske grupper i landsdelene. De skulle bruge den som instruktionsbog.³⁸ Det er altså et i højeste grad illegalt manuskript, men det er samtidig klart, at det ikke var bestemt for den almindelige og ukendte læser. Det må være en forudsætning for at tale om illegale bøger - og om illegal litteratur i øvrigt - at de har haft offentligheden som målgruppe og ikke var beregnet udelukkende på gruppe- og partiinterne sammenhænge. „Kogebogen“ og lignende manuskripter hører derfor ikke hjemme blandt de illegale tryk og heller ikke i en illegal bibliografi, hvor beklageligt det end kan være ud fra andre synsvinkler.

Som en forudsætning for udarbejdelsen af en ny illegal bibliografi er der foretaget en ompakning af samlingen. Nogle mindre, men væsentlige og afgørende ændringer i samlingen er dog endnu nødvendige, f. eks. vil en del af de „bøger“, der optræder i den trykte bibliografi og i supplement I og II og er opstillet som sådanne i samlingen, blive udtaget og placeret som flyveblade eller særudgivelser af enkeltblade, m.m. Antallet af bøger og pjecer vil dermed falde, og antallet af flyveblade vil stige. På nuværende tidspunkt er antallet af illegale „bøger“ ikke optalt, men det vil sandsynligvis efter præcisere kriterier

³⁸ Se Leo Buschardts redegørelse for „Kogebogen“ i bilag 5. Jfr. Brandt/Christiansen 1945, s. 33-50 og Larsen 1982, s. 38-42.

nå tilbage på niveauet fra 1954 eller derunder. Formentlig vil tallet komme til at ligge på omkring 400.

*Skiftende tiders opgivelser af antallet af illegale udgivelser:*³⁹

	1945	1946	1954	1960	1979	1992
Blade	175 (225) ((235))	225	538	552	587	
Blade, totaloplag (mill.)	(26) ((26))	26	24	24		
„Bøger“	230	275	438	468	611	<400>
Flyveblade				44 ca. 100 ⁴⁰		323

Der vil med de definitionerne på typerne af illegale tryk, der her opereres med, fremkomme følgende hovedgrupper: 1) Blade, 2) Bøger og pjecer, 3) Løbesedler/flyveblade, 4) Strøsedler, 5) Mærkater, 6) Plakater, 7) Falske illegale blade. Det afspejler kun i nogen grad den illegale samplings opbygning i dag.

Albert Fabritius' meget grove efterkrigsopdeling er ganske vist blevet differentieret, og de illegale tryk, han lod fragå samlingen, er ført tilbage. Strøsedler og mærkater er imidlertid ikke adskilt.⁴¹ Plakater er der desværre kun meget få af, og de udgør ikke en gruppe for sig. Flyvebladene/løbesedlerne er blevet særskilt bibliograferet af John Fellow Larsen i 1992 og opstillet for sig. Bibliografien er så vidt muligt kronologisk ordnet og registrerer 323 flyveblade, et antal der med bare de seneste par års accession vil blive udvidet betydeligt.⁴² Desuden rummer samlingen to andre selvstændige grupper: Danmarks Frihedsråds proklamationer/meddelelser og Illegale digte, sange og viser. Frihedsrådets proklamationer blev ganske vist udgivet af Niels Alkil i 1945, men den illegale samling indeholder flere proklamationer,

³⁹ Tallene bygger på de nævnte bibliografier og supplement, Fabritius 1946a, s. 316, 320, Fellow Larsen 1992, samt i () på Fabritius 1945-46b, s. 587 og i (()) på *Hvem-Hvad-Hvor* 1946.

⁴⁰ Tønnesen registrerede også varianter af flyveblade som selvstændige blade, hvilket hverken er gjort før eller siden. Der ville vel være 1.000 flyveblade i 1992, hvis det princip fortsat var fulgt.

⁴¹ De talrige illegale mærkater er blevet synliggjorte og registrerede gennem en publikation på grundlag af relevante offentlige og private samlinger: Gyrsting/Poulsen 1995.

⁴² I 1994 modtog biblioteket Nordisk Nyhedstjenestes arkiv, 47 arkivæsker, med illegale tryk. Heri er også hidtil ukendte blade.

som ikke er med her. En hel del er „anonyme“, d.v.s. der er ikke en bestemt bladgruppe, der lægger navn til udgivelsen i Frihedsrådets navn.⁴³

Endnu en sidste og ikke uvæsentlig ting skal med. Det drejer sig om placeringen af de talrige lokale aflæggere af blade som især *Land og Folk* og *Frit Danmark*. I både samlingen og bibliografien har de tidligere været placeret selvstændigt under lokalitet. Dette har vist sig problematisk både i forhold til den daglige ekspedition og når nyt materiale skulle tilføjes, eller det skulle undersøges, om et tryk var i samlingen i forvejen. Som en konsekvens heraf er alle lokale aflæggere af de store blade i efteråret 1993 blevet ompakket og placeret samlet.⁴⁴ Det vil f.eks. sige, at hvor *Frit Danmark* for Nibe før kunne findes selvstændigt under Nibe, som i den trykte bibliografi fra 1954, skal den nu søges blandt *Frit Danmarks* enkeltnumres talrige varianter, hvis der ellers kan opdrives og identificeres et eksemplar for Nibe. Den store ompakning vil fremover være en afgørende lettelse for det sammenlignende bibliografiske arbejde og vil også komme til at afspejle sig i en ny bibliografi over de illegale tryk.

For *Land og Folks* vedkommende har Niels Gyrsting foretaget en systematisk sammenlignende identificering af lokaludgaverne. Han benytter ud over Det kongelige Biblioteks samling en række andre offentlige og private samlinger. Det er simpelthen nødvendigt ved de bladhistoriske undersøgelser af illegalt materiale på dette niveau. Hans konklusion er, at selv om de kommunistiske bladgrupper havde pålæg om at holde sig strengt til den fra den centrale ledelse godkendte tekst, så sørgede de i bladhovederne for lokalt at skabe sig en identitet. Bladhovederne varierede med andre ord i detaljerne fra by til by, i København fra distrikt til distrikt. Så er næste problem derpå at finde ud af, hvilke byer og distrikter der benyttede hvilke bladhoveder. Også på det punkt synes Gyrsting at have fundet en heldig indgangsnøgle.⁴⁵ Identifikationen er kommet Det kongelige Biblioteks samling til gode på den måde, at hvert eneste eksemplar af *Land og Folk* er søgt identificeret på udgivende lokalgruppe. Nogle numre i samlingen er på den måde fundet i 22 forskellige varianter svarende til lige så

⁴³ Det vil være en opgave i sig selv at undersøge, om der er overensstemmelse mellem, hvad Frihedsrådet senere vedkendte sig, og hvad der rent faktisk blev udsendt i dets navn.

⁴⁴ Ved ompakningen er den oprindelige placering oplyst.

⁴⁵ Gyrsting 1994, s. 94-97.

mange udgivere, sjældent er der under 10. Dette identifikationsarbejde har mange lighedspunkter med Lauritz Nielsens undersøgelser over den danske bibliografi og boghistorie før 1600.

Hvis forskningen i undergrundspresen skal nå væsentligt videre, er det nødvendigt at nå ud over 1954-bibliografiens oplysninger, såvel bibliografiske som statistiske. Det var et for sin tid vældigt pionerarbejde, ikke uden karakter af mindeskrift over den illegale litteraturs faldne, men forlængst utidssvarende. Den vil ikke kunne imødekomme den kommende forsknings krav og sætter i en forstand forskningen tilbage. Indtil der bliver udarbejdet en ny bibliografi på grund-

D.13 Kette 21

Amager 21.

Her ses i rækkefølge bladhoveder fra *Land og Folks* bladgrupper i Gjentofte, Nørrebro og på Amager for februar 1944. Hver af dem har sat deres personlige præg på bladet det eneste sted, de kunne gøre det, når teksten skulle gengives uforandret, nemlig på bladhovedet.

lag af forbedrede og raffinerede principper, vil det være nødvendigt at gå direkte til det delvist ompakkede materiale, spørgeskemaerne m.v. på Det kongelige Bibliotek og i andre samlinger.

Det bibliografiske arbejde med de illegale tryk er ikke som ethvert andet bibliografisk arbejde. Det burde være fremgået af det foregående. Oftest kan et illegalt tryk ikke placeres umiddelbart på grundlag af et hastigt blik, men kræver undersøgelser og sammenligninger med andre tryk i samlingen. Det gælder ikke mindst de talrige varianter. Jævnligt må hjælp også søges i den trykte litteratur. Endda vil en del tryk længe være svære eller umulige at placere.

Det må være et delmål for besættelsestidsforskningen, at den illegale samling og det illegale materiale påny kan blive bibliograferet, men at der desuden kan udarbejdes så udførlige oplysninger om hver enkelt udgivelse, at undergrundspressen i Danmark 1940-45 kan blive registreret og behandlet stort set, som det for nyligt er sket med den danske dagspresse. Det vil sige, at research på basis af hele den trykte litteratur, samt beretninger og arkivalier i bl.a. Rigsarkivet, Frihedsmuseet, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Historisk Samling fra besættelsestiden 1940-1945 og Det kongelige Bibliotek skal give hver enkelt udgivende organisations opbygning og historie i knap leksikal form sammen med bestandsoplysninger og de relevante bibliografiske data.⁴⁶ Der skal også være de litteratur- og kildehenvisninger, som gør det muligt at gå videre med stoffet eller kontrollere det oplyste. Det er endnu et af problemerne med den eksisterende bibliografi.⁴⁷ Den skitserede fremgangsmåde vil ikke vise sig at være en overdreven indsats i forhold til dette materiale. Nok vil det ikke give den selvstændige generelle fremstilling af undergrundspressen, som Jørgen Hæstrup 1959 efterlyste, men det vil blive selve grundlaget for en sådan og desuden selv have varig værdi som håndbog.

Hvordan håndbogsarbejdet kan udføres, og tillige en redegørelse for nogle af de tekniske problemer, er der for et enkelt illegal blads vedkommende givet et eksempel i bilag 6. Det er også et eksempel på,

⁴⁶ Desværre er Det kongelige Biblioteks betydelige arkivalske samlinger til den illegale litteraturs historie endnu uordnede.

⁴⁷ Adskillige forskere har gennem tiden skrevet til bibliograferne for at få oplyst, hvor konkrete oplysninger stammede fra i tilfælde, hvor heller ikke de originale spørgeskemaer indeholder disse. Se f. eks. Aage Trommer til Helge Tønnesen 19.9.1972 og svar fra denne 10.10.1972.

hvordan bladredaktionen og produktionen gik fra hånd til hånd i løbet af flere år. Der var tale om arrestationer, flytninger og overgang til anden illegal aktivitet. Enkelte døde. Disse forhold gjorde det ikke let at udfylde spørgeskemaer for eftertiden i 1945 eller endnu senere. Gæt, skøn og kontant viden løb sammen.

LITTERATUREN

Den patriotiske litteratur

De mennesker, der engagerede sig i fremstilling og distribution af illegale skrifter og derved risikerede fængselsstraf, helbred og i værste fald døden var ikke i tvivl om nytten af det arbejde, de gjorde. Hvad enten det var i den spæde start i 1941 eller i 1945, og selv om forudsætningerne for og formålet med den illegale presse ændredes undervejs. I et besat land med censur, fra august 1943 direkte udøvet af besættelsesmagten, var der behov for alternative nyheds- og meningstilkendegivelser. Behovet var imidlertid ikke lige stort gennem hele perioden. Det var ikke stort i de første år. Samlingsregeringens politik blev fulgt og accepteret. Dens formidling kunne den censurerede presse tage sig af. Senere blev det anderledes. Behovet steg i takt med, at små grupper engagerede sig mod den siddende regerings samarbejde med besættelsesmagten, og opinionen blev mere lydhør for andet end regeringens erklæringer. Samlingsregeringen var på sin side ikke interesseret i konkurrencen fra den illegale presse, som den kun kunne besevare inden for samarbejdspolitikens rammer. Derved blev den mere og mere sårbar.

Allerede længe inden besættelsens slutning var den illegale presses egne repræsentanter fast overbevist om betydningen af deres indsats. *Informations* kommentar i forbindelse med beslaglæggelsen af illegal litteratur på Det kongelige Bibliotek i december 1944 er blot et af flere eksempler herpå. Det er da heller ikke meningen at sætte spørgsmålstegn ved undergrundspresens betydning i det hele taget. Derimod nærmere at søge at udrede, hvori denne betydning bestod på skiftende tidspunkter og i hvilket forhold den stod til andre modstandsformer.

Udredningen vil tage udgangspunkt i den patriotiske litteratur skrevet af repræsentanter for besættelsestidsgenerationen selv, i en hel del tilfælde af deltagere i modstandsarbejdet. Siden er den videreført af

især lokalhistorikere. Den patriotiske litteratur begyndte i den illegale presse - det er endnu en grund til at følge denne linie - og der publiceres endnu 50 år efter bøger og artikler i den tradition. Den patriotiske litteratur er karakteriseret ved sin endimensionalitet. Besættelsestidens kampstilling videreføres. Produktionen af fjendebilleder og hel-tetegninger er grundlæggende, d.v.s. det er tyskerne og deres danske håndlangere overfor de heroiske modstandsfolk, hvis retfærdige kamp der aldrig sættes spørgsmålstegn ved. Mens tyskeren som fjende er dum, brøsig og i værste fald durkdreven, er den danske patriot tapper og snedig. Tyskerne blev narret, når der bare ikke var stikkere med i billedet. Fremstillingerne er begivenheds- og personfikseret, og åbner ikke for at sætte materialet ind i en større sammenhæng. Der kan i sagens natur ikke sættes spørgsmålstegn ved diverse modstandsaktiviteters relevans og betydning. Når de blev gennemført, var de af betydning. Det at danske patrioter havde sat livet på spil, op-hæver retten til at se tingene i et andet perspektiv end den patriotiske kampstilling.⁴⁸ Heroismen, offerviljen og tapperheden må ikke forstyrres, kun stilles til skue. Tyskerne må ikke gøres til mennesker, men skal som fjender forblive typer eller billeder, vi pr. rygmarvsreaktion vender os imod, den danske nazist, stikkere osv. ligeså. Der appelleres til enkle og stærke følelser.

Den patriotiske litteratur nyder stor udbredelse og yndest og dens livskraft fremgår af af bl.a. de senere års omfattende værker af Jørgen Kieler, Jørgen Røjel og Arne Sejr.⁴⁹ Den patriotiske litteratur ser det angiveligt i dag som sit formål at fortælle ungdommen og kommende generationer om, hvordan det var dengang. Her er det underforstået, at det arbejde gør historieforskningen ikke godt nok. Endvidere er der som variant af den lokalhistoriske litteratur opstået „modstandsarbejdet i“ eller „xkøbing under besættelsen“, hvor som regel stort set de samme emner tages op fra titel til titel. D.v.s. „9. april“, beslaglæggelser af skoler, lidt dagligdag osv. for hurtigst muligt at føre frem til den lokale modstandskamp, hvor der gerne ofres nogle sider på de illegale blade som forspil til det egentlige: sabotagen og sluttende med de

⁴⁸ Aage Trommer har i særlig grad mærket dette ved at skrive en disputats med „upopulære“ konklusioner. Blandt de mange verbaloverfald henvises som eksempler blot til flere skrifter og artikler af Leif Larsen, Poul Borchsenius: *Sød vin og galde*, 1977, s. 123, samt Mogen Kofod-Hansen: Årets skuffelser, *FV-Bladet* december 1995, s. 3-7.

⁴⁹ Kieler 1993, Røjel 1993, Sejr 1995.

glade befrielsesdage og hædringen af kampens faldne. Genren er forlængst udlevet i sin mest stereotype form, men der er stadig et marked for den, for alle egne af landet har fortsat en interesse i at vise, at de „også var med“. Den lokalhistoriske patriotiske litteraturs beskrivelse af undergrundspresen er oftest så knap, i bedste fald med brug af 1954-bibliografien, og konstaterende, at det i reglen ikke vil være hensigtsmæssigt at gå i detaljer med den. I stedet henvises til den afsluttende bibliografi. Anderledes forholder det sig med en del af erindringslitteraturen. Ikke for perspektivernes skyld, men i en del tilfælde overskygger sagsfremstillingen de patriotiske overtoner. Vi får usentimentale indblik i bladarbejdet. Således i erindringerne af f. eks. Poul Christensen, Steen Lykkebjerg og Poul Jeppesen.⁵⁰

Den patriotiske litteratur er blandt meget andet en guldgrube for bevidstheds- og traditionshistorien, ligesom kildekritiske eksempelsamlinger vil kunne hente et fremragende stof her. Ikke alene vandrer de samme historier mellem de illegale blade og videre til efterkrigspatriotlitteraturen. De bliver også genfortalt af forskellige deltagere med års mellemrum.⁵¹ Det er ikke nødvendigvis den samme historie samme person beretter hver gang. Heri er intet overraskende, blot ligger der en understregning af, at den patriotiske litteraturs sandhedsværdi skal underkastes samme kontrol som alt andet kildemateriale. Det gælder også dens forløber, den illegale presse. Fordi den illegale litteratur var „fri“ og ucensureret, var den ikke nødvendigvis sand. Til gengæld var den ikke ansvarlig overfor presseloven, og fejlagtige meddelelser kunne det være vanskeligt eller umuligt at få korrigeret. Dens aktive medarbejdere har eller havde heller ikke en bedre hukommelse end hvilken som helst anden dansker, men i nogle tilfælde nok nogle interesser at pleje.

På Frihedsrådets udstilling „Det kæmpende Danmark“ indtog den illegale presse og de illegale bogforlag med opstilling af også en duplikator og et trykkeri en fremtrædende plads. Anderledes i den ledsagende katalog. Her var det sabotagen, der blev præsenteret først; det var både et udtryk for, hvilken rolle der blev tillagt den, og dens egnethed som trækplaster til udstillingen. Den illegale presse blev omtalt til

⁵⁰ Christensen 1976, Lykkebjerg 1984, Jeppesen 1985.

⁵¹ Omstændighederne omkring likvideringen af Hedvig Delbo er et skoleeksempel, hvor bl.a. Jens Lillelund har givet flere versioner.

sidst og fik langt færre ord med på vejen.⁵² Dog var Børge Houmann ikke i tvivl:

„Gennem den illegale Presse banede vi Vej for Forståelsen af, at det var nødvendigt at gøre Modstand, aktivt eller passivt. Gennem den illegale Presse overbeviste vi indtil 90 % af den danske Befolkning om nødvendigheden af Sabotagen. Gennem den illegale Presse tilbageviste vi ethvert Forsøg på splittelse af den danske Modstandsfront, vi påviste, hvad der var Sabotage, og hvad der var Schalburgtage, hvad der var Stikkerlikvideringer, og hvad der var gemene Mord på gode danske Mænd. Gennem den illegale Presse formidledes Efterretningerne om det danske Folks Kamp til Udlandet. Den var med til at skabe Danmarks Ry og sikre vor Anerkendelse som allieret Nation. Gennem den illegale Presse skabte vi Forudsætningerne for Modstandsårenes berømmeligste Aktioner: Folkestrejkerne.“

Disse ord tog flere forfattere til sig og gjorde til deres, bl.a. Leo Buschardt og Børge Outze, netop de personer, som i særlig grad tog sig af formidlingen af viden om den illegale presse.⁵³ Houmann havde som fremtrædende modstandsmand så at sige udtalt sig autoritativt om et arbejde, han selv havde været dybt involveret i.

Det var på baggrund af en konsensus om undergrundspresens betydning, at Det kongelige Bibliotek i 1954 udsendte Buschardts, Fabritius' og Tønnesens bibliografi. Hverken i forordet eller den korte indledning blev betydningen af den illegale litteratur diskuteret. Der var ikke noget at diskutere, heller ikke hverken det bibliografiske eller statistiske grundlag for udgivelsen. I stedet sluttede de tre med at skrive, at „selv gennem denne yderligt skematiske opregning lyser modstandskampens heroiske indsats frem med sit vidnesbyrd om menneskers offervilje og mod“. De havde håbet og regnet med, at udgivelsen ville føre til udarbejdelsen af „den endelige og fuldstændige skildring“ af denne side af modstandskampen, men heri blev de skuffede. Som nævnt gik Jørgen Hæstrup stort set uden om emnet i sin forskning, og da der i midten af 1960'erne endnu ikke var kommet en fremstilling,

⁵² Det skal bemærkes, at den svenske udgave af katalogen havde den illegale presse lige efter sabotagen og skrevet af Leo Buschardt i stedet for Houmann. Buschardt citerede dog hele Houmanns tekst.

⁵³ Buschardt 1945a, 1945b og 1946, Outze 1945, 1946a og 1946c, 1947a.

tog de tre - nu assisteret af Morten Ruge - sig påny af at fremme sagen. I 1965 udsendte de et udvalg af illegale artikler med hovedvægten på tiden før august 1943. Forordet blev skrevet af Jørgen Hæstrup, der gentog, hvor fundamental den illegale presse var i besættelsesårene, både udadtil som modstandsbevægelsens ansigt og i f. eks. kritiske situationer, som under folkestrejkerne, hvor den øvede effektiv indflydelse på begivenhedsforløbet, og indadtil som det netværk, der førte folk videre til anden modstandsaktivitet.

Hermed lod redaktørerne sig imidlertid ikke nøje. De skrev på baggrund af deres årelange arbejde med dele af primærmaterialet en indledning som et rids af den illegale presses udvikling og betydning i besættelsesårene. Med det 1954 bearbejdede statistiske grundlag i ryggen beskrev de udviklingen sådan, at der fra sidste halvdel af 1942 og i 1943 var tale om „denne kolossale vækst af den illegale presse“, der afspejlede „en massiv folkerejsning i fremvækst, en folkets bevægelse, der stod i modsætning til de „gamle politikere“.“ Der var en kamp om at vinde offentligheden, den var endnu vaklende. „Men den illegale presse vandt, sabotagen vandt. I løbet af sommeren 1943 voksede sabotagen til en sand orkan ... og blev samtidig meget populær. Den overvejende del af offentligheden droppede aviser, radio og regering, informeret af den illegale presse sluttede den sig ind på modstandsbevægelsens linje.“ ... „Man kan i den illegale presse læse om denne folkerejsnings tilløb, dens vækst, styrke og sejr.“⁵⁴

Med det kolossale og orkanagtige som fremstillingsparametre beskrives den illegale presse som den hovedfaktor, der gjorde sabotagen ikke kun acceptabel, men populær og førte til samarbejdspolitikens fald. Den illegale presse fremstilles som det alternativ, offentligheden slog over til, mens de legale medier blev droppet sammen med regeringen. Det er lige så tvivlsomt og forkert som hele denne „folkerejsningstese“, der gennemsyrrer fremstillingen. Det agitatoriske præg overskygger det argumenterende, og udeladelserne er til at få øje på. Den illegale presse supplerede den legale, men erstattede den ikke, og selv om bl.a. Hans Kirchhoff og Ib Damgaard Petersen endnu ikke havde gennemført deres undersøgelser og påvist, at det var en modelite, der stod for både modstandskamp og bag augustoprøret, da det først var kommet i gang, så spillede folkerejsningstesen i 1960'erne i

⁵⁴ Indledningen havde været bragt tidligere, se Buschardt/Tønnesen 1963b, og må derfor i det væsentlige betragtes som deres værk.

øvrigt ikke nogen større rolle uden for partihistorierne og så dele af den patriotiske litteratur.⁵⁵ Dertil var „folkerejsningen“ ikke omfattende nok, men det var en tese i tråd med hele den patriotiske selvopfattelse. Den synes at forveksle en ændret opinion med de langt mere dramatiske, men begrænsede og punktvis „oprør“ og „folkestrejker“.⁵⁶

Dette var det sidste forsøg i den patriotiske litteraturs tradition på at give en samlet fremstilling af undergrundspressens betydning. I øvrigt var der i antologien ikke redegjort for udvalget af tekster; den kan heller ikke bedømmes som en kildekritisk udgave, men var nærmest rettet til det alment interesserede og dannede publikum og ikke fagfolk.⁵⁷ Også på det punkt var den i den patriotiske traditions ånd.

Forskningen

Den historiske forskning må nødvendigvis anlægge bredere perspektiver og på grundlag af hele det foreliggende materiale søge mere samlede vurderinger af den illegale presses betydning, end de enkelte bladfolk eller journalister fra deres observationsposter og hele den patriotiske litteraturs tradition har været i stand til at gøre det. Det burde være en banalitet at nævne, men den patriotiske traditions bærere har svært ved at acceptere dette. Det er ikke den historie, de vil have. Det har ført og fører stadig til angreb på historieforskningen for at være „officiel historieskrivning“, skrevet af „kolde hjerner“, „etablerede historikere“ eller det, der er værre. En særlig skydeskive blev „Udgiver-selskabet for Danmarks nyere historie“, under hvis auspicer der fra 1961 blev iværksat et forskningsprogram vedrørende besættelsestiden. Det faldt især den patriotiske litteraturs skribenter for brystet, at selskabets og forskningsprogrammets medlemmer fik en særlig arkivadgang, som ikke var dem selv forundt. Det har generelt bidraget til at udvide kløften mellem den patriotiske litteratur og forskningen. Myter har fået lov til at blomstre, som ellers ville have haft ringere vækstbetingelser.⁵⁸

⁵⁵ Kirchhoff 1968, s. 19, samme 1979 og 1987, s. 196 nærmer sig „folkerejsningen“ og „folkekrigen“ uden at gøre den så omfattende, som antologiens udgivere.

⁵⁶ Sidstnævnte betegnelse er hentet fra undergrundspressens egen propaganda.

⁵⁷ Jfr. Ole Karup Pedersens anm. i *Historisk Tidsskrift* 12. Rk. II, 1967, s. 286f.

⁵⁸ Hertil skal lægges svælget mellem forskning og skolebøger. Endnu i 1969 virkede skolebøgerne om besættelsestiden på Roar Skovmand, som var de skrevet i 1946! (Skovmand 1969, s. 272f.).

For beskæftigelsen med undergrundspresen har denne kløft ikke haft de samme konsekvenser som på en række andre områder. Emnet har været mere åbent end f. eks. arbejder for besættelsesmagten eller de østfrontfrivillige. Det primære kildemateriale, tryksagerne selv, var tilgængelige på Det kongelige Bibliotek og mange var desuden i privatbesiddelse. Selvfølgelig var der lukkede arkiver, f. eks. Statsadvokaten for særlige Anliggender, men det ville ikke i sig selv kunne hindre en dyberegående beskæftigelse med undergrundspresen. Tillige stod det enhver frit for at indhente beretninger fra de gamle bladfolk.

Da Laurits Bindsløv Frederiksen i 1960 udsendte *Presen under besættelsen*, gik han næsten fuldstændig udenom den illegale presse, bortset fra et enkelt afsnit „Nogle illegale tråde i pressehistoriens mønster“, hvor han især så den illegale presse i forlængelse af den legale presses virke. Andet ville være aldeles uoverkommeligt, forklarede han (s. 461-467). I stedet bebudede han, at „Institut for Presseforskning og Samtidshistorie“ havde konkrete planer om tage den illegale presse op til behandling i et særskilt værk.⁵⁹ Disse planer blev hilst velkomne af Hæstrup i hans anmeldelse af bogen, en anmeldelse han afsluttede med ordene: „Da man i 1942 startede *Frit Danmark* stod det allerede klart, at fra nu af gik vejen til sand orientering gennem illegaliteten. En samlet skildring af det pressearbejde, der da satte ind, vil være en hovedopgave for den kommende besættelsestidsforskning“.⁶⁰ En hovedopgave.

Det skete imidlertid ikke eller næsten ikke. På Udgiverselskabets program var undergrundspresen ikke blandt emnerne. Det var til gengæld et emne som „den frie danske bevægelse i udlandet“. Jørgen Hæstrup fortæller i sine erindringer, at der i faserne forud for forskningsprogrammets udformning, var en repræsentant for Det kongelige Bibliotek med til et møde på „Institut for Presseforskning og Samtidshistorie“ i Århus. Det var i efteråret 1959.⁶¹ Hverken denne repræsentants tilstedeværelse, at mødet blev afholdt på et pressehistorisk institut eller Hæstrups tidligere her citerede ord fra *Hemmelig Alliance* og slutord fra anmeldelsen af *Presen under besættelsen* kunne bringe undergrundspresen i fokus blandt de emner, forskningsprogrammet senere (fra 1961) skulle tage op. Programmet blev til ved de forhåndenværende interessers princip. Udgiverselskabet havde ikke en medar-

⁵⁹ Bindsløv Frederiksen 1960, s. 541.

⁶⁰ Hæstrup 1959-61, s. 342.

⁶¹ Hæstrup 1973a, s. 141f.

- og saa alt det andet

Illegalt boghåndværk for samlere var den originale danske bog *To Aar. Talt og skrevet om Krigen mellem Sovjetunionen og Tyskland* allerede ved sin udsendelse i 1943. Den blev udg. af DKP. Teksten består af udklip fra legale (!) københavnske dagblade tilføjet silke-trykte tegninger og omslag. Her en af maleren Viggo Röhde anonymt udført kunstnerisk fremstilling af den danske eksport til Tyskland med titlen: "- og saa alt det andet".

bejder med interesse for hele undergrundspresen ved hånden. Måske har man tillige sat sin lid til, at denne hovedopgave ville blive løst af „Institut for Presseforskning og Samtidshistorie“, som trods planerne på et tidspunkt må have skrinlagt dem. Det bebudede værk om den illegale presse kom ikke.

Der var dog en enkelt i kredsen omkring Hæstrup, som havde interesse for den illegale bladvirksomhed. Det var adjunkt Hans Snitker, som i 1959 havde sat sig for at undersøge *Frit Danmarks* historie. Snitker kom imidlertid ikke med i udgiverselskabets program, men udførte sine undersøgelser og indsamlingsarbejder sideløbende med lærergerningen.⁶² Han kom alene til at bære både den første forskning og forskningsbaserede formidling, der havde undergrundspresen i centrum.

Snitker stod overfor en svær opgave, da han i 1965 til *Besættelsestidens Hvem Hvad Hvor* skulle skrive om undergrundspresen. Ud over de forarbejder, han selv havde gjort til sin igangværende undersøgelse af *Frit Danmark*, var der kun den patriotiske litteratur og de spredte bemærkninger hos Hæstrup at bygge på. Her ser jeg bort fra, at Buschardt og Tønnesen havde skrevet to afhandlinger om camouflerede illegale tryk og falske illegale tryk. De var nødvendige led i det mere specialiserede arbejde med materialet, men bidrog ikke til de overordnede overvejelser. Formuleret på en anden måde: De var ikke til megen hjælp for Snitker i det arbejde, han stod overfor.

På trods af det lykkedes det Snitker på en stramt afmålt plads i leksikal form at formidle et rids af hovedtrækkene i bladudviklingen 1940-45, som det ikke hidtil var set. Afsnittets levedygtighed illustreres måske bedst ved, at det er forblevet urevideret frem til og med 3. udgave af håndbogen i 1979 og stadig optrykkes. Den senere forskning rykkede ikke ved de basale træk, han trak op. Skelettet var naturligvis dannet på grundlag af den statistik, som Buschardt, Fabritius og Tønnesen havde fremlagt i 1954, men Snitker tog andre centrale problemstillinger op, som rækker ud over det usikre statistiske grundlag. Bl. a. i hvilket omfang den illegale presse påvirkede opinionen. Han formulerede sig forsigtigt: „Der gives ingen mulighed for eksakt at måle virkningen af bladenes agitation, idet denne ikke lader sig udskille fra de mange andre påvirkninger, der spillede en bestemmende rolle for udviklingens forløb. Der er dog grund til at tro, at den frie

⁶² Hæstrup 1963, s. 49, Hæstrup 1973a, s. 139f.

presse fra starten har opfyldt sin hensigt. Alene som håndgribelige vidnesbyrd om tilstedeværelsen af en beslutsom opposition må de dupliserede og undertiden trykte småskrifter have gjort indtryk, dette uanset i hvilken udstrækning læserne bifaldt eller misbilligede de forfægtede synspunkter“. På den anden side er det klart, at væksten i antallet af blade var et udtryk for, at bladenes linie fandt genklang i offentligheden. Bladenes vækst modsvarede imidlertid ikke direkte og lineært i en øget tilslutning i opinionen. „Den frie presses udviklingstempo afhæng mere af bladgruppernes organisationstalent end af efterspørgslen.“ Snitker skelner mellem to faser i landsbladenes funktion i forhold til opinionen. I første fase drejede det sig om at markere en modstandsholdning og at tale for f. eks. sabotage, mens det i den fase, hvor opinionen var vundet, drejede sig om de problemer, krigsafslutningen og den første efterkrigstid ville stille Danmark overfor. Ved siden heraf ser han de mange fag- og lokalblades funktion som den, „at de kunne give landsbladenes alment formulerede paroler en nærgående slagkraft ved at anvende dem på lokale hændelser og dagligdags art af national dadelværdig optræden“. Vendepunktet i forhold til opinionen sætter han omkring 29. august 1943, og bladgrupperne, især kommunisternes og *Frit Danmarks*, ydede efter hans opfattelse „et betydningsfuldt bidrag til udbredelsen af den store folkestrejkebevægelse, der gik over provinsen i august 1943, og til, at demonstrationerne fik klare modstandspolitiske mål“.

Han slutter sin oversigt med at sammenfatte den illegale presses betydning for frihedskampens udvikling. Det var „ved at bryde de lænker, der bandt de legale meddelelsesmidler, og støtte og udbrede den aktive kamp ved sin nyhedsformidling og agitation, ved at anholde store og små udslag af samarbejdspolitikken, ved i krisituationer at udsprede øjeblikkets paroler fra modstandsledelsen og ved at skaffe frihedsbevægelsens nationale efterkrigstidsprogram almindelig tilslutning. Endelig må det fremhæves, at overordentlig mange mennesker aktiviseredes ved deltagelse i illegalt bladarbejde. For mange blev videregivelsen af et illegalt skrift indledningen til et virksomt modstandsarbejde“.

Snitkers vurdering af den illegale presses betydning kan opdeles i en organisationsintern del og i forhold til den omverden, pressen ønskede at påvirke og informere. Informationsinternt nævner han kun bladarbejdets ubetvivlelige mobiliserende effekt, men går let hen over det forhold, at bladene også tjente som både kommunikationsled og konkurrenceelement mellem forskellige illegale grupperinger. Desu-

den var selve bladarbejdets organisering en skoling i undergrundsaktivitet. Eksternt har han kun betydningen i forhold til den danske opinion for øje, men forbigår Houmanns udsagn fra 1945 om, at det også var et håndgribeligt tegn på en anden holdning overfor den større omverden, nemlig de allierede.

Var Snitker forsigtig med at vurdere den illegale presses betydning i forhold til andre påvirkningskanaler og i konkrete enkelttilfælde, som august 1943, nøjedes med at tale om „et betydningsfuldt bidrag“, så forholdt det sig noget anderledes med englænderen Jeremy Bennett i hans året efter publicerede studie *British Broadcast and the Danish Resistance Movement 1940-1945*. Bennett var ikke i tvivl om effekten af radioudsendelserne fra London, lige så lidt som han satte spørgsmålstegn ved deres objektivitet, akkuratesse og dagsaktualitet. Han stod imidlertid i princippet med det samme problem som Snitker og alle andre, der vil måle givne mediers betydning, det være sig isoleret eller - bedst - i forhold til andre påvirkningsmidler. Hvordan måle det, når man end ikke kan betjene sig af de teknikker, der står til rådighed for medieforskerne og medierne i dag, og som måske endda ikke er tilstrækkelige. Bennetts metode med skiftevis at påberåbe sig udtalelser af Christmas Møller, det nazistiske *Fædrelandet* og taler af journalist H. Hørsholt Hansen bringer ikke problemets løsning nærmere.⁶³ Hvad radioudsendelserne betød, lader sig ikke nærmere afgøre. Betydningsløse var de ikke, men på den anden side havde de heller ingen direkte indvirkning på begivenhedernes gang, allerede fordi de ikke var tilstrækkeligt aktuelle i de tilspidsede situationer, hvor det overhovedet kunne have en betydning. B.B.C. leverede generelt baggrundsstof, som den illegale presse, om krigens gang og lokale hændelser i Danmark. Bennett vil her give radioudsendelserne forrang for undergrundspresen. „By 1944 there were four broadcasts daily from the B.B.C. to Denmark, and urgent news items could be, and were, included in the programmes as soon as they were received. This provided a quicker method of disseminating news than the illegal papers, which had to be passed secretly from one person to another. Furthermore, Denmark had proportionately the second highest number of radio owners in the whole of Europe“ (s. 251). Her underdriver Bennett den tid, det tog at få materiale videre til London, og ser helt

⁶³ Jfr. Henning Poulsens anm. i *Historie Ny Rk.* VII:3, 1967, s. 472-474, Hans Kirchhoffs anm. i *Historisk Tidsskrift* 12. Rk. III, 1968, s. 365-367 og samme 1979, 2, s. 206-210. Endvidere Hong 1996, s. 5 og 24 m. note 20 og 21.

bort fra, at undergrundspresen i mange tilfælde betjente sig af løbesedler og særudgaver, hvor situationen indbød til det. Foruden under auguststrejkerne 1943 bl.a. i forbindelse med folkestrejken i København sommeren 1944, hvor Bennett har den hypotese, at B.B.C. kunne have fået en større betydning, hvis der var sendt flere nyheder, og Frihedsrådets proklamationer var blevet viderebragt (s. 254). Løbesedler med proklamationer og opfordringer kunne bladgrupperne producere og distribuere på få timer, så den københavnske befolkning kunne ikke være blevet orienteret hurtigere af B.B.C. under de givne vilkår. Det øvrige land kunne være blevet hurtigere informeret via radio, men det havde jo ikke øvet indflydelse på udviklingen i hovedstaden.

Med hensyn til direkte betydning ender hans konklusion for auguststrejkernes vedkommende 1943 således: „It would be wrong to say that these broadcasts caused the outbreaks of strikes during August, but these broadcasts week after week *must have* helped many Danish men decide that some action had to be taken. There were many other factors involved, but the B.B.C. *can claim* a share of credit for helping the Danish Resistance precipitate the crisis of August 1943“ (s. 254. Mine fremhævelser, JTL). Dokumentationen er ikke leveret, og Bennett står med en påstand, at sådan *må* det have været. Sikkert kommer han de faktiske forhold nærmest i sit bidrag til *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*: „Måske var den opmuntrende stemme B.B.C.s vigtigste, men udefinerlige, aktiv i forhold til det besatte Danmark“.

En af vejene til at komme tættere på den illegale presses rolle og betydning i konkrete situationer er ved at gennemføre lokalundersøgelser, hvor forskningsfeltet omfatter den samlede kontekst i et procesuelt forløb. Aage Trommer gennemførte den første af den type undersøgelser i 1966 om auguststrejken i Esbjerg 1943. Her var den illegale presse ikke specielt i centrum, men blev med bladgrupperne inddraget som en faktor blandt andre. Folk fra bladgrupperne var aktive under strejken, og der blev ad hoc distribueret løbesedler under forløbet, hvor krav og mål blev formuleret. Den illegale presse var ikke i sig selv igangsættende, den havde generelt været med til opvarmningen af stemningen, men da strejken først var kommet i gang grundet i andre omstændigheder, sabotage, blev undergrundspresen et af medierne til at få budskaber ud. Stormøder, fysisk fremmøde og mundtlig kommunikation synes at have haft en lige så stor eller større betydning.

På den nordiske metodekonference i 1967 diskuterede både Hans Kirchhoff og Niels Thomsen auguststrejkerne i 1943. Kirchhoff frem-

lagde nogle foreløbige resultater af en igangværende undersøgelse. Han tillagde den illegale presse en betydelig rolle i de kritiske dage i august. Forud var befolkningens stemning overfor sabotageaktivitet vendt. Det skete allerede ved nytår 1942/43, ligesom holdningen til de legale massemedier var blevet kritisk. De opfyldte ikke længere behovet for en tilfredsstillende informationstjeneste. I stedet vendte befolkningen sig til den illegale presse og svensk og engelsk radio. I augustdagene udkom den legale presse ikke, og samfundets legale repræsentanter kunne ikke få befolkningen i tale. Til gengæld udkom de illegale blade i både Odense, Ålborg, Århus og Frederikshavn med daglige særnumre med kommentarer og nyhedsstof, „og klarere end man så det den gang, er det i dag sikkert, at strejkernes spredning først på Fyn og senere i Nordjylland i allerhøjeste grad var betinget af nyhedsformidlingen via den illegale presses tendentiøse reportager, den svenske radios og B.B.C.'s farvede meddelelser og den enkelte borgers ønsketænkning, som hos de fleste skabte et situationsbillede, der ofte lå meget langt fra kendsgerningerne.“ Giver Kirchhoff ikke den illegale presse alene hovedæren, så får den dog en meget fremtrædende plads i det komplekse forløb, da det for modstandsbevægelsens modelite gjaldt om at få samarbejdspolitikken væltet.⁶⁴

Niels Thomsen greb samme problematik an fra en opinionsteoretisk synsvinkel. Hvordan kunne det være, at et massivt befolkningsflertal i marts 1943 havde støttet samlingsregeringen, og at *augustoprøret* alligevel kunne finde sted kort efter og afsløre en kraftig opinion vendt mod den førte regeringspolitik. Det drejede sig tilmed om en regering, som ikke i pressen blev mødt med kritiske røster. Der var et holdningsmonopol, hvor 450 millioner eks. årligt af legale aviser i 1943 stod overfor den illegales måske 2,5 mill. eks. Den legale presse havde sit store publikum og bevarede det, men var uden indflydelse. Indflydelsen gik over til den fåtallige illegale presse og udenlandske radioudsendelser. Hovedforklaringen er, at folk forholder sig meget selektivt til den massekommunikation, de får tilbudt. Besættelsestidens censur optrænede yderligere folks evne til at vælge og vrage af avisens og den enkelte artikels indhold, selv at lægge til og trække fra eller „læse mellem linierne“. Dette forhold er med til at forklare, at regeringens og de traditionelle opinionslederes opfordringer til befolkningen ikke blev fulgt i august. „Forløbet kan altså forklares som en veritabel revolution i opi-

⁶⁴ Kirchhoff 1968. Cit fra. s. 28.

nionsstruktur og kommunikationskanaler; en udskiftning af de tilvante ledere eller i hvert fald en en snævrere definition af deres virkefelt".⁶⁵

I de følgende år publicerede Hans Kirchhoff en hel række lokalstudier, begyndende i 1969 med augustoprøret i i Vendsyssel, og kulminerende 10 år senere med hovedværket *Augustoprøret 1943*, hvor alle trådene er samlet.⁶⁶ På den måde blev ikke alene et overordentligt stort empirisk materiale lagt frem og sigtet, men det giver også hidtil usete muligheder for at følge den illegale presse fra by til by som brik i den lokale opinionsdannelse, som vejleder og medium for strejkekrav. Kirchhoff sammenfatter undergrundspressens betydning blandt andre faktorer i august 1943 på følgende måde: „Den illegale presse fik en central funktion i den umiddelbare organisering af oprøret gennem løbesedler og flyveblade lokalt. Flere steder så man bladgrupperne udløse og afblæse aktioner, opstille strejkeprogrammer og fastlægge taktik med en direkte effekt på masserne som aldrig var oplevet før. Men samtidig med denne vigtige rolle i mobiliseringsfasen blev det den illegale presses hovedopgave at popularisere kampen og få rejst så store befolkningsgrupper mod besættelsesmagten som muligt“. Han skelner - som Snitker - mellem hovedbladene, hvis betydning blev stærkt begrænset af, at næppe mere end en håndfuld af dem nåede at komme à jour med udviklingen i den sidste uge i august, og de lokale blade. Betydningen af lokalpressen både før og under strejkernes pressemonopol kan „næppe overvurderes“. „Den var i trit med situationen, den var informeret, den havde under strejkerne det faktiske pressemonopol, og den forstod at forbinde den nære tyske provokation med svaret på landsplan“.⁶⁷

Det er store ord, men næppe for store. I modsætning til Hæstrups bedømmelse 20 år tidligere, hviler de på et solidt empirisk grundlag og en totalbedømmelse af hele forløbet og de relevante faktorer. Den illegale presse blev skudt mere i forgrunden end i Trommers Esbjergundersøgelse. „Esbjergmodellen“ blev dementeret som generelt gældende. Det var ikke sabotage, men opgøret i gaderne, der var den helt afgørende i oprørsbevægelsens udbrud. Den forudgående sabotageoffensiv var uden særlig betydning.⁶⁸

⁶⁵ Thomsen 1968. Cit. fra s. 39.

⁶⁶ Kirchhoff 1969, 1971, 1973 og 1979.

⁶⁷ Kirchhoff 1979, 2, s. 212, 216.

⁶⁸ Kirchhoff 1979, 2, s. 226, 237.

Hvor betydningsfulde disse studier og deres resultater end var, så havde de ikke den illegale presse som hovedopgave. Historisk Institut ved Odense Universitet søgte i 1968 at råde bod på det ved at udskrive en prisopgave: „Den politiske og ideologiske debat i den illegale presse og litteratur under Danmarks besættelse“, hvormed det blev markeret, at målet var en beskæftigelse med *indholdet* af undergrundspresen, et område der hidtil var forsømt, og ikke en statistisk eller organisatorisk behandling. Der indkom to besvarelser, skrevet af henholdsvis Wilhelm von Rosen og Palle Roslyng-Jensen, der begge tildeltes *accessit*.⁶⁹ Begge afhandlinger er på omkring 300 sider og rummer den første systematiske indholdsgennemgang af et stort nogenlunde repræsentativt udvalg af den illegale presse med henblik på debatten af politiske og ideologiske spørgsmål. Når ingen af afhandlingerne trods det er blevet publiceret, skyldes det rimeligvis deres kompendieagtige karakter med sammenstillinger af talrige citater fra de illegale blade og bøger til en række oftest centrale spørgsmål og begivenheder, mens den selvstændige konkluderende analyse og ikke mindst den bredere besættelsestidskontekst kun er til stede i beskedent omfang.⁷⁰ Der har ikke manglet energi fra forfatterens side. Snarere synes både materialets og opgavens omfang at have ligget ud over, hvad der kunne forventes indfriet inden for en prisopgavens rammer og tidsfrister. Selv om opgaven var blevet indskrænket til at omfatte debatten indtil august 1943, havde der været rigeligt stof til en prisopgave.

Det får man en klar fornemmelse af ud fra den samme år af Rüdiger Eckert udsendte dissertation, *Die politische Struktur der Dänischen Widerstandsbewegung im Zweiten Weltkrieg*, hvori han stiller sig en noget tilsvarende opgave, nemlig som undertitlen angiver „Eine Untersuchung über die Bedeutung der illegalen Presse und einige repräsentativer Vertreter der Widerstandsgruppen“. Afhandlingen bygger på langt færre illegale blade og bøger end de to prisopgaver; til gengæld er de udvalgt med større konsekvens og ikke mindst er baggrundsmaterialet, trykt som utrykt, langt betydeligere, hvilket tilsammen giver grundlaget for den udførligere tegnede ramme, modstandsbevægelses grupper og blade sættes ind i. Eckert har gennemgået den illegale

⁶⁹ von Rosen 1969, Roslyng-Jensen 1969. Begge afhandlinger er bl.a. tilgængelige på Det kgl. Bibliotek, hvor tillige von Rosens emnekartotek over illegal presse og litteratur 1940-45, udarbejdet i forbindelse med besvarelsen, kan benyttes.

⁷⁰ Bedømmelsen, afgivet af Tage Kaarsted, Jørgen Hæstrup og Aage Trommer, er trykt i *Odense Universitets Årsberetning 1968-69*, 1969, s. 143-147.

presse med henblik på at bestemme dens politiske struktur. Han finder frem til otte hovedgrupper, som han derpå gennemgår i tilsvarende afsnit: Danmarks kommunistiske Parti, Folkeviljen, Dansk samling, Hjemmefronten, Danske Tidende, Den danske Parole, Ringen og Frit Danmark. Hvert blad og udgivergruppe bestemmes politisk, de placeres i forhold til det traditionelle politiske system og hvilke mål, de havde for efterkrigstiden. Han er imidlertid ikke stoppet hermed. Gennem de skiftende paroler, som de forskellige modstandsgrupper udsendte i deres presse, har han søgt at analysere den politiske strategi og taktik, der lå bag. Det drejer sig især om spillet mellem kommunisterne på den ene side og andre grupper i modstandsbevægelsen, samt enkelte grupper udenfor, specielt forholdet til Socialdemokratiet. Trods svagheder i analysen, og en række diskutabile udeladelser og konklusioner, er det det første større systematiske forsøg på at anske modstandsbevægelsen ud fra det partipolitiske aspekt. Eckerts arbejde er et godt eksempel på, hvad den illegale presse kan udnyttes til. Han udtømte imidlertid slet ikke dens muligheder, heller ikke i forhold til den problemstilling, han havde valgt. For det er ikke rigtigt, som Jørgen Hæstrup har bemærket, at "bladskoven aldrig blev synderlig rig på særprægede varianter. Den store masse af blade fik uundgåeligt et vist stereotypet præg."⁷¹ Den var rig på særprægede varianter, hvilket bl.a. von Rosens ovenfor omtalte prisopgave formår at bevise, og Eckerts afhandling er en yderligere understregning heraf. Der ligger til rådighed for forskningen en rigt differentieret illegal litteratur og en tilsvarende rig politisk og ideologisk debat. Som emne i sig selv synes det imidlertid at have svært ved at slå igennem, selv om betydningen heraf må være hævet over enhver tvivl. Eckert bruger heller ikke mange ord på at overbevise læseren herom.⁷²

Den illegale presse har været benyttet som et af medierne til at belyse bl.a. den politiske magtkamp mellem det illegale DKP og Socialdemokratiet, herunder DKP's enhedsbestræbelser, som både kom til udtryk på tryk og ved henvendelser til socialdemokratiske politikere.⁷³ Ligeledes er den illegale presses holdninger til valgene i 1943 be-

⁷¹ Hæstrup 1959, I, s. 230.

⁷² Eckert fik kun to - positive - anmeldelser i fagpressen. Henning Poulsen i *Historie Ny Rk.* VIII:4, 1970, s. 509-510 og Mogens Nielsen i *Årbog for Arbejderbevægelsens historie* 2, 1972, s. 142-146.

⁷³ Borgå 1977, Nielsen 1978.

handlet flere gange⁷⁴, og Jon Vedel har som et supplement til Jørgens Hæstrups fremstilling af Frihedsrådets tilblivelse på grundlag af bl.a. en gruppe illegale blade belyst oppositionen til rådet i dets første tid.⁷⁵ Steen M. Andersen har i sin behandling af modstandsorganisationen „Ringene“ inddraget de talerør i bladverdenen, som efterhånden tilsluttede sig organisationen for på den måde at aktivere og sikre socialdemokraternes medvirken. Det skulle sætte partiet i en så gunstig position som muligt efter krigen.⁷⁶ Imidlertid er der stadig et uhyre stof til belysning af de politiske modsætninger på talrige punkter. Enhed endelige enighed var der langt fra tale om, lokale forskelle gjorde sig også gældende.

I 1970 fremkom der en bog fra „Institut for presseforskning og Samtidshistorie“ forfattet af Erik Lund. Den handler om det illegale nyhedsbureau *Information* 1943-45. Det var unægteligt noget andet og mere afgrænset end det værk om hele den illegale presse, der var bebudet 10 år tidligere. Når der alene om *Information* kan skrives 364 sider, hvor meget kunne et samlet værk om undergrundspresen så ikke svulme op til? Spørgsmålet er uden brød, men det synes kun med forsinkelse at være accepteret, at den illegale presse ikke er så let at håndtere, som man i en årrække kunne få indtryk af. Det vil ikke være gjort med et projekt af en forsker i et enkelt definitivt værk. På den anden side behøver en fremstilling af undergrundspresen måske ikke at få en bredde som hos Erik Lund. Anekdoterne og de spændende historier, givet af aktørerne, får en plads, som vi ellers skal til den patriotiske litteratur for at læse i samme omfang. Tilmed er der anlagt en tone som punktvis kan forveksles med samme litteratur. Når afslutningskapitlet får overskriften „Ordets partisaner“ vil den patriotiske litteraturs læsere føle sig på hjemmebane, og muligvis er den mest skrevet for dem og for og om hovedskikkelsen Børge Outze, som ikke alene bar *Information* frem, men også blev indviklet i så utrolige historier, at der er masser at skrive om. Det er imidlertid ikke det samme som, at bogen handler om „de fire millioner frie ord“, der i alt blev udgivet af *Information*, som det slås fast i konklusionen (s. 316). I stedet handler

⁷⁴ Bl.a. Henningsen 1955, s. 108-111, Bennett 1966, s. 104ff., von Rosen 1969, s. 78-89, Trommer 1973, s. 54-56, Juul Pedersen 1977, Kirchhoff 1979, 1, s. 192-205, Hong 1996, s. 195-200.

⁷⁵ Hæstrup 1973b trak kun meget begrænset på undergrundspresen, modsat Vedel 1983.

⁷⁶ Andersen 1984, s. 93-105.

den delvis om den organisation, de kontakter og kanaler, der blev skabt for at tilvejebringe og formidle de frie ord. Når jeg skriver delvis, er det fordi, som det maliciøst blev pointeret i Aage Trommers anmeldelse af bogen, at det egentlige tema, nyhedsbureauets historie, kun får lov til at fylde 10 % af bogen!⁷⁷ Derimod får vi ikke meget at vide om indholdet og den videre brug af de mange frie ord, det som egentlig skulle afdække *Informations* betydning i den illegale bladverdens kommunikationsnetværk. Ikke desto mindre er det et af hovedværkerne om undergrundspresen i Danmark.

Et andet fremkom i 1977, da Hans Snitker fik publiceret sin undersøgelse af *Frit Danmark - bladet og organisationen*. Forud havde han i *Hilsen til Hæstrup* offentliggjort et forarbejde „Om Frit Danmarks opgaver ved besættelsens ophør“. En næsten tilsvarende kapiteloverskrift genfindes i bogen, men det er karakteristisk for dette gennemarbejdede værk, at indholdet og formuleringerne ikke er identiske. Som undertitlen angiver, er det en blad- og organisationshistorie, den første af sin art herhjemme, tilmed om et af de mest udbredte og kendte illegale blade overhovedet. Om det så også var et af de mest indflydelsesrige, er et andet spørgsmål, som Snitker ikke giver svaret på. Det ligger ikke i den måde, undersøgelsen er lagt an på, at trække videre perspektiver for hverken den illegale presses som helhed eller for *Frit Danmark*. I stedet kommer vi tæt på bladet og organisationen gennem det detektivarbejde, Snitker har gennemført for at opspore gruppemedlemmer og få oplysninger og beretninger fra dem. Der bliver fremlagt facts om oplag og økonomi, forfattere til dengang anonyme artikler bliver identificeret, diskussioner og uenighed i redaktionen refereret, ligesom problemerne omkring den tryktekniske side præsenteres. Mere tilbageholdende er han, når det gælder afdækningen af motiver og holdninger bag tilslutningen til denne tværpolitiske organisation. Nogle havde været med fra 1930'ernes kulturkamp, andre kom til gennem de personlige netværk, kommunisterne spillede en bærende rolle i det praktiske arbejde, men det var ikke det samme som dominans over bladet og dets indhold. Det er magtpåliggende for Snitker at understrege dette: „Frit Danmark er historien om et modstandsinitiativ, der var både kommunisternes og de andres. Deri lå bladets og organisationens store betydning for frihedskampen“ (s. 168). Med andre ord ser

⁷⁷ *Historisk Tidsskrift* 12. Rk. 6, 1972, s. 389.

han det tværpolitiske brobygningsarbejde i sig selv som bladets og organisationens væsentligste aktiv.⁷⁸

Herved adskilte *Frit Danmark* sig fra de mange partipolitisk orienterede landsdækkende blade, men det er et spørgsmål om ikke *kvaliteten* af redaktionen og forfattergruppen skal med ind i den samlede bedømmelse. Få blade trak som *Frit Danmark* de større perspektiver og fremtidsudsigter op, havde viljen til at stille spørgsmål og give svar, viste ansvar overfor kommende opgaver. Således bedømt var der langt til en stor del af den øvrige undergrundspresse.

Snitkers bog er ikke et forbillede på, hvordan undersøgelser af enkelte illegale blade og organisationer kan gennemføres. Det ville også være for meget forlangt. Ud over det større perspektiv kunne man ønske mere om det lokale niveau. Al den illegale bladaktivitet var lokal. En lokalundersøgelse af *Frit Danmark* i et par forskellige områder kunne have suppleret det samlede billede af organisationen og i bedste fald tillige have givet mere om den sociale dimension. Hvem var bærerne af dette bladarbejde. Hvilke samfundslag? Hvilke motiver havde de til at gå med? Spillede lokale magtforhold og politiske modsætninger ind?

Bogen udfylder både et hul og rejser flere spørgsmål, men den viser også behovet for flere undersøgelser af de store bladorganisationer. End ikke kommunisternes vældige bladapparat, bygget op omkring *Land og Folk*, foreligger der andet end skitser om.⁷⁹

Her må dog tages forbehold. En række dybtgående lokal- og regionalstudier af det illegale arbejde i det hele taget bringer os tæt på undergrundspresen fra dens spæde start. På den måde findes en række undersøgelser af f. eks. *Land og Folk* og det kommunistiske bladarbejde i det hele taget rundt omkring i landet. Det gælder først og fremmest Aage Trommers banebrydende „nærbillede“ af modstandsarbejdet i region 3, det syd- og sønderjyske område.⁸⁰ Det bringer os, som titlen

⁷⁸ Bogen blev ikke anmeldt i hovedfagpressen. Den fremtræder i en usædvanlig skrabet udgave, illustrationer er der ikke ofret plads på, oversigter over kilder og litteratur heller ikke, og også et register må savnes. Bogen havde fortjent det hele.

⁷⁹ I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at *Frit Danmark* får et stort selvstændigt opslag i *Besættelsens Hvem Hvad Hvor* 1965/79, mens der om *Land og Folk* („besættelsestidens største“) henvises til „Illegal presse“, hvilket ikke afhjælper savnet af en selvstændig omtale.

⁸⁰ Trommer 1973.

lover, på nærmere hold af modstandsarbejdet i alle dets facetter og de vilkår, det blev til under, end nok så megen beskæftigelse med hovedorganisationens udvikling ville kunne gøre det. Det ligger i sagens natur. Tillige giver det et solidere grundlag for at vurdere enkelte politiske partiers andel i modstandsarbejdet, forskellige dele af denne aktivitet og at følge det over tid. Flere andre er fulgt i Trommers fodspor, mest ambitiøst Anders Bjørnvad med *Hjemmehæren. Det illegale arbejde på Sjælland og Lolland Falster 1940-45*, 1988, men også enkelte byhistorier og byundersøgelser giver værdifulde nærbilleder.⁸¹ Blandt de sidste skal fremhæves Henrik A. Bengtsens for Helsingør.⁸²

Alle undersøgelserne bekræfter den samme udviklingslinje. Der udkom nok forskellige illegale skrifter, også enkelte periodiske, før DKP blev illegaliseret i det tidlige efterår 1941, men først kriminaliseringen og udstødelsen af dette parti satte skub i bladarbejdet. *Politiske Maa-nedsbreve*, fra marts 1942 *Land og Folk*, var det første udbredte og betydende talerør for en anden holdning. Fra start til slut var *Land og Folk* fuldstændig kontrolleret af den illegale partiledelse i København. Den lokale kommunistiske presse blev bygget op omkring hovedbladet. Den lokale udvikling faldt typisk i tre faser: I første fase modtog den lokale kommunistiske bladgruppe færdige blade til videre distribution. Den fase var kort eller blev helt sprunget over i de større byer, hvor man i stedet begyndte direkte med anden fase. I anden fase modtog bladgruppen et eller få eksemplarer af hovedbladet for så selv at duplikere indholdet til viderefordeling i egne og nærliggende områder. I tredje fase begyndte den lokale blad gruppe tillige ved siden af produktion og distribution af *Land og Folk* at redigere og udgive et eget lokalblad.

Tilkomsten af *Frit Danmark* fra april 1942 betød en øget belastning af de kommunistiske bladgrupper, idet det langt hen var dem, der stod for den tekniske side og tillige distribuerede bladet. Her er der også tale om flere faser i bladarbejdet. Fra at det udelukkende var kommunistiske bladgrupper, der tog sig af det praktiske, til rene tværpolitiske grupper tog over, ofte ledsaget af udgivelsen af selvstændige lokaludgaver af *Frit Danmark*. Indholdet af de mange lokalblade udsendt af DKP-grupper, Frit Danmark-grupper og andre grupperinger, som Dansk Samling er endnu ikke blevet systematisk undersøgt. Eckert og

⁸¹ Henningsen 1955. Hos Hæstrup 1979, s. 313-315 præsenteres de illegale blade sent, og de benyttes ikke.

⁸² Bengtsen 1978 og 1981.

andre, der har taget indholdet i bladene op, har næsten udelukkende holdt sig til hovedorganerne.

Lokal- og regionalundersøgelserne bekræfter den ofte gentagne opfattelse, at det illegale bladarbejde ledte videre til anden illegal virksomhed.⁸³ Også her kan skelnes flere faser i udviklingen. Hvor man i modstandskampens senere faser med større held og konsekvens gennemførte den fuldstændige adskillelse af forskellige modstandsaktiviteter, var dette ikke muligt i de tidlige år, d.v.s. til ind i 1944. Bladgrupper eller medlemmer af bladgrupper deltog f. eks. i sabotage og kurer-tjeneste m.m. Omvendt var der i det sidste år eller halvandet mange bladgrupper, f. eks. under *Frit Danmark*, der så dette arbejde som hele opgaven i sig selv og ikke havde ønske om at deltage i anden form for modstandsaktivitet end netop denne. Sociale forhold, alder, familieforpligtelser, politisk indstilling og meget andet spillede ind. Som advokat, præst eller læge i Xkøbing var deltagelsen i den frie opinionsdannelse en stor opgave i sig selv. Tillige var en stor daglig berøringsflade med mange mennesker en naturlig ting.⁸⁴

Hermed er vi påny tilbage ved undergrundspresens betydning internt i modstandsbevægelsen som indslusningskanal til andet illegalt arbejde. Den er ubetvivlelig. Regional- og lokalstudierne bringer imidlertid også nyt, når det gælder en afvejning af undergrundspresens betydning som lokal opinionsdanner. Det gælder i det hele taget, at der må skelnes mere mellem det nationale og regionale, end det hidtil er sket. Det havde ikke samme konkrete effekt, at landsbladene hængte en Scavenius ud som forræder. Det var noget abstrakt, men når det var købmanden nede på hjørnet, marinevægteren på anden sal eller den vognmand, som plejede at komme med tørv, som fik sit navn i det lokale illegale blad med anklager for at være nazist, stikker eller værnemager, fik det en helt anderledes effekt. Fjenden fik ansigt, tilmed et der kunne rammes. Måske blev indkøb foretaget et andet sted, ukendte gerningsmænd knuste ruder og skrev slagord, man holdt op med at hilse. Lige pludselig var en proces sat i gang. Ud-hængningerne i lokalbladene blev bevidst foretaget, så det skulle få effekt, og der kendes en lang række eksempler på, at det førte til reaktioner, i nogle tilfælde meget voldsomme reaktioner. Som gabestok for de unationale elementer blev lokalbladene en magtfuld faktor. Det

⁸³ Jfr. Trommer 1994, s. 5f., 8.

⁸⁴ Jfr. Auken 1946, s. 15ff.

- Niels Ebbesen: Danmark siger Nej. Kr. 8,00 Udsalg Kr. 10,00
 Forfatteren til "Danmarks Skæbne" har i sin nye Bog hovedsagelig skildret Tiden fra Staunings Død til Valget i Foraaret 1943. Han fortæller os Sandheden om vore politiske Forhold, Udplyndringen, Sabøtagen, Førræderkorpserne, den illegale Presse og giver os en glimrende Karakteristik af Dr. Best.
- Howard K. Smith: Sidste Tog fra Berlin. Kr. 8,00 Udsalg Kr. 10,00
 Forfatteren, der er amerikansk Journalist, skildrer sine Indtryk fra Berlin i Tiden fra Juni 1941 til Amerikas Indtræden i Krigen, og han aabenbarer interne Forhold, som man er beregnet for den tyske Lærerkreds. Han naar lige at komme bort med "sidste Tog fra Berlin", inden Japan overfalder Amerika.
- Arren reddet! Kr. 8,00 Udsalg Kr. 10,00
 Den anonyme Forfatter fortæller her om de Begivenheder, der fandt Sted omkring den 6. Juli, og som dannede Grundlaget for de senere Generalstrejker og derpaa følgende Krig med Tyskland. Der gives et kaleidoskopisk Billede af Tiden fra 29. August til Untagssestiltidens Ophør den 5. Oktober. Bogen er forsynet med 25 Billeder, dels fra Odense (Tyskernes Terror, Dansekernes Fremfærd overfor Tyskernes Figer), dels Flaadens Senkning m.m.
- Hvor staar kirken? Kr. 2,75 Udsalg Kr. 3,50
 (Frit kirkeligt Forlag)
 Bogen skildrer den danske Kirkes Stilling under Okkupationen, derunder Forholdet til den nazistiske Lære, Jedsespørgsmaalet og de nordiske Lande.
- Hvidbog. Kr. 8,00 Udsalg Kr. 10,00
 (Studenternes Efterretningstjeneste)
 En Redegørelse for Forholdene omkring den 9. April 1940 bestaaende af en Række Afsløringer af den daværende Regerings Andel i Begivenhederne og om Tyskernes Løftebrud.
- Sigrud Undset: Tilbage til Fremtiden. Kr. 6,40 Udsalg Kr. 8,00
 (Studenternes Efterretningstjeneste)
 Den norske Forfatterinde skildrer sin Flugt op gennem Norge, Tyskernes Krigsførelse, deres Krænkelse af Folkeretten og den norske Befolkningens Reaktion.
- C. J. Hambroe: Jeg saa, hvad der skete i Norge. Kr. 8,00 Udsalg Kr. 10,00
 (Trods alt-Forlag)
 Den norske Stortingspresidents Beretning om Tyskernes Overfald paa Norge, Kongens og Regeringens Flugt m.m.
- Renrettelserne i Norge. Kr. 2,75 Udsalg Kr. 3,50
 (Optrykt af Studenternes Efterretningstjeneste)
 Indeholder Beddeløser om dem, der led Martyr døden i Norge.
- Dirk van der Heide: Min Søster og jeg. Kr. 2,00 Udsalg Kr. 2,50
 En 12-aarig Drengs Dagbog over Tyskernes Overfald paa Holland og hans og en mindre Søsters Evakuering til Amerika. Ualmindelig fin og gribende.
- Kaj Munk: Niels Ebbesen. Kr. 5,00 Udsalg Kr. 6,50
 Dette Skuespil beretter tilsyneladende om den danske Folkehelt, men handler i Virkeligheden nok saa meget om Tyskernes Okkupation af Danmark i Dag.

---X---

De illegale forlag havde ulige konkurrencevilkår. Boghandlerne og kioskerne måtte have deres udgivelser under disken, mens de legale kolleger stod frit fremme. "Frit Nordisk Forlag" udsendte i oktober 1943 en bogliste som illegalt flyveblad for at gøre opmærksom på sine tilbud.

kan man også slutte sig til af de tilfælde, hvor uskyldige blev ramt, og hvor svært det var efterfølgende at blive renset. Den lokale opinion havde lettere ved at huske udhængninger end dementier - både før og efter befrielsen.

De illegale bøger og forlagene bag dem er et kapitel for sig. Deres betydning er ikke vurderet videre højt. Måske er det en af de mulige forklaringer på, at deres betydning og hele aktiviteten omkring dem ikke har været gjort til genstand for selvstændig behandling. Dog hører de med i det samlede billede af undergrundspresen, og kan hænde, at der venter overraskelser, når de første studier engang foreligger. Der ligger et betydeligt materiale i Det kongelige Bibliotek til belysning bl.a. af det store Frit Nordisk Forlags aktivitet og i det hele taget det redaktionelle arbejde, mens Albert Fabritius' samlinger til de illegale bøgers historie skal findes på Rigsarkivet.⁸⁵ Henrik Lundbak har givet et rids med udgangspunkt i de illegale bøgers funktion som middel til at skaffe penge til modstandsbevægelsen, et emne som Jørgen Hæstrup kun lige berører i sin bog om modstandsbevægelsens finansiering.⁸⁶ Lundbak har endvidere i forbindelse med undersøgelsen af Dansk Samling set på partiets illegale presse og forlagsvirksomhed, hvor der bl.a. bringes nyt materiale til belysning af den finansielle side.⁸⁷

De illegale bøger var næsten lige fra deres fremstilling samlerobjekter. Teknisk svinger de fra det allermest primitive til professionelle tryk med flerfarvede illustrationer. Deres indhold havde ikke samme aktualitet som de illegale blades, derfor kunne emnerne også variere betydeligt, ligesom alle former for skønlitteratur, ikke mindst digte og humor, fik mere plads. De kan groft deles op i danske originale illegale bøger, hvis indhold er skrevet specielt til formålet, og så diverse udgivelser, hvor der trækkes på et kendt dansk eller ofte udenlandsk forlæg. En populær titel var John Steinbecks *Månen er skjult*, som blev udgivet adskillige gange, også fordi den havde en overkommelig størrelse. Den handler om virkningerne af en fremmed stats besættelse på et lille bysamfund, så parallellerne var til at få øje på. Køberne har haft bøger som den som manifestation, som et håndgribeligt vidnesbyrd på linie med bladene om, at der fandtes en anden holdning.

⁸⁵ Håndskriftsamlingen. IV T. 60.

⁸⁶ Lundbak 1980, Hæstrup 1990, s. 17-22.

⁸⁷ Lundbak 1995, s. 101-114.

Af de to typer bøger vil der knytte sig størst interesse til indholdet i de originale danske udgivelser. Her kommer aktuelle holdninger til udtryk, mens udvalget af reproducerede titler på sin måde fortæller noget om, hvorhen interessen gik uden for landet.

Enkelte bøger/pjecer og en del blade blev udsendt målrettet til bestemte samfundsgrupper. Det gælder således pjecen *Du danske Bonde* fra efteråret 1944, der skal være udkommet i 100.000 eks.⁸⁸ En lang række bladtitler signalerer, at målgruppen var den samme: *Bonde-Vennen*, *Frem-Bondemand*, *Landboen*, *Ploven*, *Plovfuren*, m.m. Under *Frit Danmark* var der endvidere en „Landbrugsgruppe“, som specielt tog sig af agitationen overfor landbefolkningen.⁸⁸ Der blev agiteret for at begrænse såvel produktion som salg til tyskerne. Tilsvarende fik fiskerne og fiskeeksportører nogle ord med på vejen i blade som *Periskopet* og *Fiskernes frie Presse*. Om disse bestræbelser, der er et klart udtryk for, at den postulerede nationale enhed havde sine materielle grænser, foreligger der endnu kun spredte og utilstrækkelige undersøgelser,⁹⁰ mens det ikke er taget op, hvor man kunne forvente det behandlet.⁹¹ Indtil de kommer, er det et åbent spørgsmål, om undergrundspressens opfordringer blev fulgt i disse samfundsgrupper, når det kom til kroner og øre.

En af de måder, hvorpå man kan søge at vurdere undergrundspressens betydning for opinionsdannelsen, er gennem dens geografiske udbredelse, antal titler og oplag. Det bygger på den antagelse, enten at stigende udbredelse er lig med større indflydelse eller at flere titler og stigende oplag er udtryk for en øget modstandsholdning i sig selv. Begge dele kan være rigtigt, men behøver det absolut ikke. Den nazistiske presses vækst i Danmark i de første besættelsesår er et nærliggende eksempel på, at andre faktorer spiller en lige så afgørende rolle. Disse statistiske oplysninger må sættes ind i en specifik kontekst for at få mening. Det har amerikaneren Nathaniel Hong søgt med sin netop udgivne dissertation om den illegale presse i Danmark fra april 1940 til august 1943. Han gør bl.a. kritisk brug af det spørgeskemamateri-

⁸⁸ Se om denne Nielsen 1945, s. 259.

⁸⁹ Ammundsen 1983.

⁹⁰ Hjorth Rasmussen 1970, s. 52ff., 1980, s. 39ff. og 1992, s. 96ff., hvor hensigten er at bevidne fiskernes nationale sindelag og ikke at finde ud af, hvordan det forholdt sig.

⁹¹ Det seneste værk om det danske landbrugs historie har det ikke blandt problemstillingerne.

DANSK PRESSE

September
-1944-

— Kunde man bare få Folk til at forsvare at Frihed det er ikke noget, man har. Det må
tilkæmpes igen og igen, hver Dag og hver Time i Døgnet —
Nordahl Grieg i »Næstefaget»

BRØLEABERNES TID ER SNART FORBI.

Dansk Presse var udsprunget af kredse, der ville aktivere socialdemokrater for Frihedsrådets linie. Blandt midlerne hertil var hurtig journalistik og slående billedserier. Her et eksempel på sidstnævnte, "Brøleabernes tid er snart forbi", forsiden september 1944, hvor både dyr og afrikanere sidestilles med de nazistiske ledere. Afrikanere har ikke stået i høj kurs hos redaktionen.

	Ja pCt.	Nej pCt.	Ved ikke pCt.	Naz. 2 Stk.
Skal Frihedsraadet være repræsenteret i Overgangsregeringen?	76	12	12	2 Nej
Skal det kommunistiske Parti repræsenteres?	80	16	4	2 Nej
Skal vi ud af den os paatvungne Antikominternpagt ?	Alle ja		1	1 Ja 1 Nej
Skal Dødsstraffen indføres som Overgangsfænomen overfor Forræderne ?	68	32		2 Nej
Skal Dødsstraffen indføres blivende?	28	70	2	2 Nej
Skal det nazistiske Parti forbydes?	90	10		2 Nej
Skal Frihedsbevægelsens Folk være med i Undersøgelsesudvalget, der som Indledning skal efterspore de nazistiske Forbrydere?	62	30	8	2 Nej
Skal disse Sager paadømmes af vore siddende Dommere?	70	24 (ikke alene), 6		Ja
Skal Rigsdagen, bortset fra indvalgte Kommuniste, have sin nuværende Sammensætning?	48	52	1	1 Ja 1 Nej

I kampen om opinionen betjente den illegale presse sig af Gallup-undersøgelser. Her er en på falderebet, trykt i *Dansk Presse* 27. marts 1945, der bl.a. skulle overbevise tvivlende socialdemokrater om, at det var et folkekrav, at der kom kommunister og repræsentanter for Frihedsrådet i befrielsesregeringen.

ale, som blev indsamlet af Leo Buschardt og Helge Tønnesen. Ud over at følge den rent statistiske vækst måned for måned har det været hans hensigt at følge udviklingen i pressens politiske struktur fra kommunistisk dominans til de borgerlige gruppers fremtrængen. Det gøres på grundlag af et udvalg af illegale blade. Inspirationen kommer bl.a. fra den amerikanske Vietnam-bevægelse, hvilket giver nogle andre synsvinkler og perspektiver end hidtil set på dansk undergrundspresse. Eksempelvis som et demokratisk element i en tid, hvor en siddende regering kan benytte sig af censuren til at undgå at få sin politik offentligt debatteret. Trods forskellige indvendinger, som kan rettes mod bogen, er det det første arbejde, som i nogen grad realiserer forventningerne til et værk om undergrundspresen inden for den vigtige periode, den behandler. Den slutter med augustoprøret 1943, og det kan ikke undgå at præge bogens slutning og konklusioner, at Hans Kirchhoff i den grad har taget dette vendepunkt til intensiv be-

handling. Måske i højere grad end nødvendigt. Trods det er det et hovedværk på dette specielle felt. Det bliver en diskussion af den bog og ikke mindst dens materiale, der kommer til at danne grundlaget for det fortsatte arbejde med undergrundspressen indtil august 1943.⁹²

Efterhånden som krigens slutning blev et spørgsmål om kort tid, vendte den illegale presse sig i stigende omfang til drøftelse af efterkrigstidens problemer. Tidligst gik *Frit Danmark* ind i diskussionen af, hvordan man skulle forholde sig efter besættelsens afslutning,⁹³ men efterhånden fulgte mange andre blade efter. Frihedsrådet fik udarbejdet et program og nogle retningslinier. De skulle dæmme op for de værste udskejelser, så at sige lægge låg på den folkestemning, som man selv tidligere til belejligt brug havde pisket op. Gennem den illegale presse blev disse retningslinier udbredt og kendt. Det har været anført, at det var takket være den illegale presse, at overgangen fra besættelse til befrielse blev nået stiltfærdigt og værdigt.⁹⁴ Spørgsmålet afventer en nærmere undersøgelse, men det er i hvert fald givet, at den legale presse tog over igen uden problemer og genvandt sit publikums tillid. Det gjorde den bl.a. gennem overtagelse af den illegale presses endimensionale sort-hvide fremstillinger og patriotiske toner. En ny kamp i medierne kunne tage sin begyndelse.

Illegale presse i forhold til andre modstandsformer

"Sabotagegruppernes militære værdi var „mere end beskeden“...".
Ulrich Poch.⁹⁵

Både under og efter besættelsen har der været en udpræget hierarkisering af forskellige modstandsaktiviteter. Den lader sig let efterspore. Mogens Fog nævner i et efterkrigsbidrag, at den illegale presse indtil marts 1943 var „modstandens vægtigste „Vaabenart““.⁹⁶ Senere samme år var de illegale bladgrupper udgangspunktet for dannelsen af Danmarks Frihedsråd. Som medlem af dette råd har Fog selv under besættelsen været med til at udsende en række proklamationer, der slog

⁹² Hong 1996. Der henvises til anmeldelsen sidst i denne årbog for en mere indgående stillingtagen.

⁹³ Snitker 1969, Snitker 1977, s. 121ff., 148ff.

⁹⁴ Outze 1946c, s. 56, 58, Thomas 1975, s. 98.

⁹⁵ Poch 1974, s. 163.

⁹⁶ Fog 1947, s. 684.

fast, at sabotagen var det vigtigste våben i modstandskampen. Det første af dem er fra april 1944. Siden blev sabotagen nævnt først hver gang, når Frihedsrådet skulle redegøre for modstandsresultater. Således også i den store proklamation til det danske folk i forbindelse med befrielsen, hvor „modstandens avantgarde“, sabotørerne, igen blev nævnt først blandt modstandsbevægelsens grupper.⁹⁷

Frihedsrådets udstilling „Det kæmpende Danmark“ satte ligeledes sabotagen først. I den svenske udgave af udstillingens katalog blev overskriften tilmed „Sabotage - Danmarks räddning“. Tydeligere kunne det ikke udtrykkes. Læsningen af sabotørbedrifterne i den patriotiske litteratur understreger det samme. Jørgen Røjel er et typisk eksempel. I begyndelsen af sin beretning „I Sabotagearbejde“ falder følgende formulering: „I Begyndelsen *indskrænkede* vort Arbejde sig til Trykning og Fordeling af illegale Smaaskrifter, men i løbet af kort Tid indsaa vi, at vi maatte søge Forbindelse med større Kredse med samme aktive Indstilling, hvis vi skulde have en Chance for at gøre os gældende“.⁹⁸ (Udhævelsen er min, JTL). Røjel giver tydeligvis udtryk for den mening, at sabotagen var vigtigere og mere betydningsfuld end pressearbejdet. I lighed med andre modstandsfolk havde han en sikker forvisning om, at sabotagen havde virket. Sabotagen var både dramatisk, iøjnefaldende og effektiv, den skadede fjenden direkte. Det var rigtig kamp. Bladgrupperne vidste godt, at dette kunne de ikke hamle op med. Typisk i den henseende er den måde, hvorpå K. Rahbek Schmidt i 1946 indleder sin redegørelse for Frit Danmarks lærergruppes arbejde: „Dette bliver ikke noget helteepos - ikke en forrygende sabotørnovelle. ... Ikke en kamp med maskinpistoler og sprængstof, men en lang strid med ordet som vaaben og skrivemaskinen og duplikatoren som redskaber“. På den anden side var han ikke i tvivl om betydningen af bladarbejdet: „... den illegale presses tusinder af medarbejdere skabte den modstandsånd i folket, der gjorde den væbnede kamp mulig“.⁹⁹ Væbnet kamp tages uden diskussion som det mål, den modstandsform, man skulle nå frem til.

Dette er ofte gentaget og bygger på den rollefordeling, at undergrundspresen gradvist fik udbredt forståelsen for anvendelsen af f. eks. et så drastisk middel som sabotage. Hvorimod andre modstands-

⁹⁷ Frihedsrådets Proklamationer, Alkil 1945, 1, s. 225-282.

⁹⁸ Røjel 1946, s. 49. I 1990 kunne samme forfatter skrive en artikel om „Den danske modstandsbevægelse“ i *Krigshistorisk tidsskrift* 1990, s. 35-43 uden omtale af den illegale presse. Det er *krigshistorie* for ham.

⁹⁹ Rahbek Schmidt 1946, s. 167.

former som strejken kun ofres mindre plads. Det vil sige, at modstandsbevægelsen gik forsigtigt og prøvende frem i forhold til opinionen uden at bevæge sig så langt, at der opstod et svælg imellem dem. Dette billede tegnes af Hæstrup 1959 og gentages af Snitker 1965. Det passer imidlertid dårligt med den kommunistiske sabotagevirksomhed i 1942 og endnu dårligere med de forskellige holdninger, man møder til sabotagen i forskellige dele af undergrundspressen langt ind i 1943. Undergrundspressen var ikke enig om, hvilke midler, der kunne tages i anvendelse fra starten. Undergrundspressens betydning som den faktor, der brød vejen for sabotagen, holder derfor ikke fuldstændig stik. Enkelte grupper og egne var på forkant i forhold til den opinion, der først senere blev vundet for sabotagen som modstandsform. Samtidig var det strejkerne og de civile oprør, der skabte de største store sejre. De blev først diskuteret rigtigt som aktionsform efter folkestrejken i København i sommeren 1944.¹⁰⁰

Undergrundspressen var stadig kun en af de faktorer, der påvirkede opinionen. Krigens negative gang for tyskerne på de mange fronter var i sig selv et forhold, der kunne få danskerne til at acceptere skrappe midler på udvalgte områder. Men: Der blev ikke satset på en sabotage, der i sig selv kunne være truende for levestandarden og arbejdspladserne i Danmark. Det er vigtigt at få med, når undergrundspressens betydning skal vurderes i forhold til andre modstandsformer.

Et er, hvad samtiden opfattede som det vigtigste og mest betydningsfulde modstandsmiddel, noget andet hvad der faktisk var det. Forskningen har søgt at udrede det. Sabotagen er ud fra aktionsmål blevet rubriceret i følgende grupper: 1. industri, 2. forretninger med salg og/eller reparation. 3. jernbaner, 4. skibe, 5. havne, 6. værnemagten, 7. elektricitet og kommunikation og 8. politisk sabotage (d.v.s. sabotage begrundet med politisk tilhørsforhold, medlemskab af DNSAP f. eks.).¹⁰¹

Af disse sabotagetyper er der især blevet forsket i 1. industrisabotagen og 3. jernbanesabotagen. Af de øvrige var sabotagen mod 2. diverse forretninger og 8. den politisk sabotage ikke af videre betydning for besættelsesmagten. Der var tale om holdningsorienteret sabotage uden nogen reel effekt i kampen mod nazismen. Havnesabotage var

¹⁰⁰ von Rosen 1968, s. 90-100.

¹⁰¹ Jesper Vang Hansen, Esben Kjeldbæk og Bjarne Maurer: Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer. *Årsskrift for Frihedsmuseets Venner* 1984, s. 15-17.

Side 4

De frie Danske

No. 2

DE DANSKE FRIHEDSKÆMPERE HAR UDFØRT
EN RÆKKE NYE STRAALENDE BEDRIFTER

MANGE VAABEN ØVE FRA TYSKERNE - TYSKE MÅL-
TØJER SENKET ILLER PAA ANDEN MADE SÅT UD AF
SPILLET - TYSKARBEJDEDE FABRIKTER SPJANDE
LUFFEN.

Siden forrige Nummer af "DE FRIE DANSKE" udkon, har de danske Frihedskæmpere udført en Række nye, straalende Bedrifter, der paany har vakt Beundring overalt i den frie Verden - og tilsvarende Raseri hos Tyskerne. Det er vanskeligt at sige, hvilken der var mest betydningsfuld, men lad os her fremhæve nogle enkelte - mange af dem har været omtalt i engelsk og amerikansk Radio.

"De danske Frihedskæmpere har udført en række nye straalende Bedrifter" var overskriften side fire i *De Frie Danske* december 1944 med en understregning af, at bedrifterne havde vakt beundring overalt i den frie verden - "mange af dem har været omtalt i engelsk og amerikansk Radio". Bedrifterne blev vurderet ud fra deres nyhedsværdi. Blandt det øvrige stof er en stor nekrolog over en dræbt illegal bladmand (Kaj Holbech).

der næsten ikke tale om, og skibssabotagen var begrænset. 7. elektricitet og kommunikation blev også kun i begrænset omfang saboteret. Der udvist bl.a. tilbageholdenhed af hensyn til civilbefolkningen. Omvendt brugte besættelsesmagten at afbryde forsyningerne til befolkningen ved flere lejligheder. Hvor det drejede sig om sabotage mod værnemagten, gjaldt det ødelæggelse af dens materiel. Derimod var der ikke tale om partisanrig. Danske modstandsfolk angreb ikke tyske hærenheder i regulær kamp. Når der blev forøvet jernbanesabotage, var det for at genere tyske troppe- og materieltransporter eller at score en reklameeffekt ved f. eks. at stoppe eller afspore et tog med en tysk general som passager. Jernbanesabotagen var ikke vendt mod den danske landbrugseksport til Tyskland, fiskebilerne kørte også stort set uhindret sydpå, når der ses bort fra enkelte perioder. Det var derimod i modstandsbevægelsens egen interesse at få sabotagen i alle dens former til at tage sig ud af mest muligt og fremstå som vigtig og effektiv. I et fortroligt cirkulære af 21. april 1943 fra *Frit Danmark* fremgår det direkte, at en af avisens hovedopgaver skulle være at forklare sabotagens betydning både som svækkelse af den tyske krigsmaskine og som *demonstration af viljen til selvstændig frihedskamp*.¹⁰²

Siden gled den demonstrative funktion i baggrunden, og betydning

¹⁰² Snitker 1962, s. 26.

gen af den militært vigtige sabotage stod tilbage. Det billede blev fastholdt lige til Aage Trommer i 1971 fratog jernbanesabotagen dens rent militære værdi. Sabotagerne generede ikke troppe- og materieltransporter nævneværdigt.¹⁰³ Der foreligger endnu ikke definitive studier af industrisabotagens betydning, men de foreløbige undersøgelser kan ikke bekræfte den forestilling, at sabotagen reddede Danmark. Forfatterne til undersøgelsen konkluderer: „Vil man ... søge at aflæse noget om sabotagens værdi som kampmiddel, bør man notere sig, at den, da den fik slagkraft, kun i korte perioder fik lov til at virke ubundet. Der var landsdækkende og lokale sabotagestop eller begrænsninger i sabotagen, der skyldtes hensynet til andre danske interesser, mest tydeligt mod krigens slutning, hvor man - også lokalt, tyder noget på - tog hensyn til, at produktionsapparatet skulle bruges i fredstid.“¹⁰⁴

Der blev og skulle af modstandsbevægelsen tages mange hensyn bl.a. også til den hjemlige og internationale opinion. Den iøjnefaldende sabotage med reklameværdi - som sprængningen af Forum - var en af måderne til opinionspleje. I sig selv var aktionen ikke af videre betydning for besættelsesmagten, men det udviste mod, og frækheden gik lige ind. Talrige sabotager blev sat i scene til at finde sted på mærkedage, ved årsskifter og andre lejligheder, som ikke lå i selve behovet for at få den pågældende aktivitet stoppet.¹⁰⁵ Når fotografer, filmhold eller lydfolk kom med til sabotageaktioner var det ikke for den blotte registrerings skyld. Den ville indløbe under alle omstændigheder efter aktionens gennemførelse. Det var for at indkassere en maksimal reklameværdi. Den blev større med lyd og billeder. En sabotageaktions værdi kunne i det sidste krigsår eller halvandet måles lige så meget - eller snarere mere - ud fra dens pr-værdi end som en handling, der skulle øve mest mulig skade mod tyske interesser.¹⁰⁶ Sat på spidsen: En maksimal sabotagesucces var det, når en aktion nåede ud til ikke kun B.B.C.s danske udsendelse, men til hele det besatte Europa. Eller formuleret på en anden måde: Sabotagens værdi lå på mange andre pla-

¹⁰³ Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig*, 1971.

¹⁰⁴ Hansen, Kjeldbæk, Maurer 1984 (note 101), s. 100.

¹⁰⁵ Brandt/Christiansen 1945, s. 35 nævner, at de i begyndelsen lagde vægt på at gennemføre flest mulige aktioner samme dag for "effektens skyld", ikke den militære, men den propagandistiske.

¹⁰⁶ Modsat opfattelse hos O. K. Grimnes: *Sabotasjen i norsk og dansk motstandsbevægelse. Norge og den 2. verdenskrig: Motstandskamp, strategi og marinepolitik*, Oslo 1972, s. 20.

ner end i dens rent militære værdi. Deri er intet odiøst eller nedvurderende. I stedet er det en øget understregning af, at den i høj grad havde sin værdi i *sammenhæng* med undergrundspresen. Undergrundspresen sørgede for realiseringen af de fleste af værdierne på disse andre planer.¹⁰⁷ Der blev drevet sabotagevirksomhed af rene propagandahensyn.

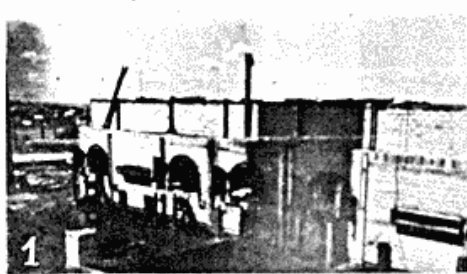
Med f. eks. folkestrejken i sommeren 1944 forholder det sig på samme måde. Den blev i den illegale presse vurderet som en succes, ikke mindst blev det vurderet af allerstørste betydning, at den havde opnået omtale i de allieredes presse.¹⁰⁸

For modstandsbevægelsen opfyldte undergrundspresen den rolle at sælge den valgte sabotage som den rigtige og vigtige. Tab under aktionerne og arrestationer gjorde det yderligere umuligt at diskutere det betimelige i den eller hin sabotage. Den illegale presse var selv først med at viderebringe oplysninger om tabene. Som reklameorgan for sabotagegrupperne kan den illegale presse ikke vurderes højt nok. Det var den illegale presse, der gjorde sabotørhistorierne populære og skabte helte, endnu inden der kunne gives dem navn og ansigt. Havde undergrundspresen ikke videregivet heltehistorier og dristige sabotageaktioner, kunne det have taget Røjel og konsorter længere tid i efterkrigs-Danmark at placere sig som de vigtigste aktivister, der ikke „indskrænkede“ sig til bladarbejde. I maj 1945 havde undergrundspresen længe skaffet modstandsbevægelsen og sabotagen den offentlighed, som de legale nyhedsmedier ikke kunne. Den opinion var vigtig i sig selv, og dens slagkraft belyses bedst af, at de legale nyhedsmedier så godt som alle fuldstændig overtog den samme opfattelse af sabotagens betydning straks fra 5. maj 1945. Det var en pressesucces af dimensioner, som gav mange nyslåede frihedskæmpere noget at sole sig i. Yderligere blev det fastslået på Frihedsrådets udstilling „Det kæmpende Danmark“. Siden har det været bestemmende for en hel generation af danskeres opfattelse af besættelsestiden, godt hjulpet og fastholdt af den patriotiske litteratur.

¹⁰⁷ Om sabotagens betydning bl.a.: Poch 1974, Grimnes 1972 (note 106), s. 9-36, Trommer 1971 (note 103) og 1974, Kirchhoff 1979, passim. Aage Trommer: Sabotage und Streiks im besetzten Dänemark. Ihre wirtschaftliche, politische und soziale Bedeutung. Waclaw Długoborski (Hg.): *Zweite Weltkrieg und sozialer Wandel*. Göttingen 1981, s. 248-275. Aage Trommer: Jernbanesabotagen - havde den militær betydning? En debat mellem Henrik Skov Kristensen og Aage Trommer. *Historie*. Ny Rk. 19:1, 1991, s. 92-114. Desuden oppositioner og anmeldelser i forb. m. Trommers disp.

¹⁰⁸ von Rosen 1969, s. 100.

FRA HENRETTELSESFABRIKERNE I POLEN!

1) Bygningen i nærheden af KLUBA, hvori Gaskamrene ligger.
 2) En af Kamrene, her ses en af Kamrene, der er blevet brugt.
 3) Døgnlige Mærkeskiltene, som er blevet brugt.
 4) Døgnlige indholdende Ben og Hår, som er blevet brugt.
 5) Døgnlige indholdende Hår og Ben, som er blevet brugt.
 6) Døgnlige indholdende Hår og Ben, som er blevet brugt.
 7) Døgnlige indholdende Hår og Ben, som er blevet brugt.

Den illegale presses oplysninger om de nazistiske udryddelseslejre blev mere veldokumenteret, som de allierede hære rykkede frem, hvor lejrene lå. I november 1944 bragte *Dansk Presse* et nummer med billeder fra lejrene.

I de mest udbredte samlede Danmarkshistorier omfattende besættelsestiden og i skolebøgerne har sabotagen bredt sig over siderne, mens den illegale presse har været med på en mere beskeden - og vigende - plads i løbet af de sidste 30 år.¹⁰⁹ Det skrevne ord, den udtrykte holdning og opinionen har vejet lettere end sabotagens handling. Dermed også bedømmelsen af dens betydning.

Med den generelle nedtoning af sabotagens militære rolle som kampmiddel mod besættelsesmagten, som har fundet sted siden fremkomsten af Trommers disputats i 1971 og styrket af Kirchhoffs i 1979,¹¹⁰ er allerede her en af grundene til at foretage en ny afvejning af betydningen af de forskellige modstandsaktiviteter i forhold til hinanden. Det er en nedtoning, som også genfindes i den internationale forskning. F. eks. Alan Milward hævder, at sabotagen havde en lille, måske meget lille, betydning.¹¹¹ En anden grund skal behandles nedenfor.

Det er værd at fremhæve, at Trommer i 1971 også slog fast, at den danske sabotage ikke spillede nogen særlig rolle i de allieredes bedømmelse af Danmark. „Hvad der umiddelbart kan konstateres, er, at de folkelige tilkendegivelser til stadighed indgik som elementer på en fremtrædende plads i de allieredes udtalelser og erklæringer side om side med den aktive modstandsindsats“.¹¹² En nok så voldsom sabotageindsats fra de danske modstandsfolks side kunne aldrig alene have været tilstrækkeligt for de allierede. De allierede kunne udmærket slå tyskerne uden dette bidrag. Det var som bekendt ikke den danske modstandskamp, der fik nazismen til at falde, selv om beretninger af typen *Derfor måtte vi sejre* måske kan forlede nogen til at tro det. En opinion og befolkning, der var venligtsindet overfor de allierede, når det danske område skulle sikres militært, var mest afgørende. De „folkelige tilkendegivelser“ herom blev bl.a. viderebragt af undergrundspresen, som i sig selv var en sådan tilkendegivelse. Undergrundspresen var den betydeligste enkeltfaktor til at markere, at krigens sejrherer kunne regne med den danske befolkning.

¹⁰⁹ I *Politikens Danmarkshistorie* får den illegale presse et selvstændigt kapitel, hvor det i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* er reduceret til et billedopslag.

¹¹⁰ Af Kirchhoff yderligere formuleret i 1987, s. 196: De illegale blade "gav på kritiske tidspunkter den organiserede modstand en folkelig bredde og opbakning, der gjorde den almindelige dansker til medkæmper, og skabte ham og hende en plads i historien."

¹¹¹ Riste 1978, s. 107.

¹¹² Trommer 1971 (note 103), s. 217. Se dog nu Trommer 1991 (note 107).

Dansk og europæisk undergrundspresse

„En friere presse har Europa måske aldrig besiddet“.
Jørgen Hæstrup.¹¹³

På dette sted falder det naturligt at inddrage en sammenligning mellem dansk og europæisk undergrundspresse. Det internationale perspektiv har været så godt som fraværende i dansk forskning på området, men er en indlysende indfaldsvinkel, også til belysning af denne presses betydning.

Som Danmark har så godt som alle de andre lande, der var besat, opbygget særlige samlinger af de illegale tryk fra besættelsestiden. Det gælder f. eks. i Frankrig, Norge, Holland og Belgien, ligesom man på British Library i London har opbygget bl.a. en omfattende samling illegale hollandske bøger.¹¹⁴ Der ligger i forskellige udenlandske arkivfonds også samlinger af danske illegale tryk. Lunds Universitetsbibliotek har således en samling af både bøger og blade, som det svenske politi beslaglagde under besættelsen.¹¹⁵ Ligeledes har de seneste Danicaundersøgelser i Rusland bragt illegale danske tryk for dagen.¹¹⁶

På europæisk plan begyndte bibliograferingen af trykkene lige så tidligt som i Danmark. Der foreligger enten trykte bibliografier eller registranter og oversigter i tilknytning til samlingerne. Generelt har de udenlandske bibliografier ikke så mange oplysninger med som den danske, selv om der også i visse tilfælde er gjort brug af spørgeskemaundersøgelser. Specielt er de statistiske oplysninger mere sparsomme. Bøgerne synes at have spillet en større rolle bl.a. i Holland, Belgien og Frankrig. F. eks. fremkom der mere skønlitteratur og digtning af betydende forfattere som illegale tryk, hvor den kunstneriske udfoldelse på den måde har været ret begrænset i Danmark.¹¹⁷ I øvrigt er statistiske sammenligninger problematiske.

Det første, der skiller den danske undergrundspresse ud fra andre besatte landes, er, at dens opgaver ikke var og ikke kunne være helt de

¹¹³ Hæstrup 1976, s. 225.

¹¹⁴ Se den afsluttende bibl.: Europæisk undergrundspresse.

¹¹⁵ Schmidt 1996.

¹¹⁶ Jeg takker Sigurd Rambusch for denne oplysning.

¹¹⁷ Se dog Nielsen 1984 og Jensen 1992. Ingen af disse udtømmer det illegale stof på dette område. Se i øvrigt den afsluttende bibliografi: Europæisk undergrundspresse. Jfr. Bellanger 1961, Foot 1976, s. 60.

samme. Polen, Norge, Holland, Belgien, osv. kom med den tyske besættelse straks i en situation, hvor landene efter at have kæmpet imod stod uden lovlige regering, og hvor hårde tvangsforanstaltninger blev sat ind af besættelsesmagten. Krigssituationen var dermed en indiskutabel realitet. I Danmark diskuterer man endnu mere end 50 år efter befrielsen, om vi har været i krig med Tyskland.¹¹⁸ Det bunder i den helt anderledes besættelsessituation. I og med at besættelsen fandt sted så godt som uden modstand, og en lovlige regering kunne blive siddende og opfordrede til ro og orden, samt at hele det administrative apparat fortsatte, var modstand ikke en indlysende og given ting. Regeringen opfordrede til rolig og værdig optræden overfor de ubudne tyske „gæster“. Gæsterne behandlede til gengæld Danmark som et mønsterprotektorat og tog ikke de samme hårde midler i brug som i andre besatte lande. Det var noget for noget.

Den anderledes besættelsessituation gav undergrundspressen i Danmark en sværere udgangsposition. Hvor det i de øvrige besatte lande var indlysende, at der skulle gøres modstand i et eller andet omfang, var selve det, om der overhovedet skulle gøres modstand, et spørgsmål i Danmark. Alene det at begynde en illegal presse i Danmark, var et brud på den politik, som regeringen ønskede fulgt. Den politik indebar, at fri diskussion af forholdet til besættelsesmagten og regeringsdispositioner i den sammenhæng ikke kunne gøres til genstand for offentlig debat. Det var tilmed accepteret af befolkningsflertallet. Den første illegale presse i Danmark havde derfor to hurdler mere end de andre landes undergrundspresse. For det første, at der var en siddende lovlige regering, som kriminaliserede den fri uensurerede presse og betegnede dens producenter som forbrydere, og for det andet en opinion, som stort set sluttede op bag dette. I overført betydning vil det sige, at undergrundspressen i Danmark havde et større handicap, den var rykket to felter tilbage i forhold til de andre besatte landes illegale presses udgangsposition. Måske kun et felt i forhold til Vichy-styret i Frankrig. I forhold til det må den danske presses indsats også vurderes. Den havde en på en gang større og mere umulig opgave end f. eks. den norske eller hollandske undergrundspresse i de to første besættelsesår. Både at skulle tale mod samarbejdspolitikken og for modstand mod besættelsesmagten. Ønsket om at få „norske til-

¹¹⁸ Jfr. Henning Poulsen: Danmark i krig? Besættelsens eftermæle. *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 11:4, 1997. Jeg vil benytte lejligheden til at takke for at kunne benytte manuskriptet før dets trykning.

stande“ var ikke brændende i de danske hjem i disse år. Bedre blev det ikke af, at de første fortalere for at vende sig mod den lovlige regering var kommunister. De nød ikke befolkningsflertallets sympati.

Undergrundspresen i Danmark havde som opgave at vende opinionen fuldstændig, ikke kun at ryste den ud af en apati, før den kunne gå videre med at agitere for aktiv modstand og nå på linie med vilkårene for de andre europæiske undergrundspreser. Opinionen blev vendt, ikke af undergrundspresen alene, men på den anden side er der ikke tvivl om, at det meningsdannende arbejde i Danmark på grund af den særlige besættelsessituation måtte have en større vægt end i f. eks. Polen eller Belgien. Den danske befolkning havde et større behov for at læse eller lytte til en anden opfattelse end den officielle, end det var tilfældet i f. eks. Norge, hvis de skulle bringes på højde med både den internationale situation og dens egen. Når Quisling talte, var flertallet af nordmænd ikke i tvivl om, at det var en forræder, de hørte. Når statsminister Vilhelm Buhl talte, var det ikke en forræder, man hørte, men en repræsentant for én bestemt måde at opfatte Danmarks situation på. Undergrundspresen gav en anden mening, de engelske radioudsendelser gjorde det samme og krigens gang fortalte efterhånden, at regeringen holdt på den forkerte hest. Disse tre faktorer påvirkede opinionsdannelsen i alle besatte lande, men betydningen af undergrundspresen i Danmark bliver dermed større, end den har været i andre europæiske lande. Den skulle nå mere.

Som i de øvrige besatte lande var undergrundspresen i Danmark „one of the first signs of the spirit of resistance“¹¹⁹ eller som Werner Warmbrunn mere præcist formulerer det ud fra de hollandske erfaringer: „It was itself the oldest form of resistance and remained an integral part of the Resistance until the end“.¹²⁰ Det er vigtigt at holde fast ved modstandsånden og undergrundspresen som en integreret og uadskillelig del af modstandskampen. Det er selve modstandsånden, der er *ophav* til al form for modstandsaktivitet og de illegalt distribuerede ord det første udslag heraf.

Her overfor står en bemærkelsesværdig opfattelse, som er formuleret af Jørgen Hæstrup i hans værk om de europæiske modstandsbevægelser historie: „Når den illegale presses succes er konstateret, må det samtidig fastholdes, at en illegal presse i sig selv ikke udgjorde no-

¹¹⁹ Michel 1972, s. 93.

¹²⁰ Warmbrunn 1963, s. 221.

gen modstandsbevægelse, selvom den kunne fungere som en forløber for en sådan".¹²¹ Nu kan man ganske vist fundere over, hvad der menes med formuleringen „en illegal presse i sig selv“, men ud fra sammenhængen forstår jeg citatet sådan, at krigen blev afgjort på slagmarken med håndens våben, mens åndens våben alene ikke var en modstandsbevægelse. Rent bortset fra det meningsløse i - selv som tankeeksperiment - at separere undergrundspresen fra modstandsbevægelsen i øvrigt, synes deri også at ligge en vægning af den form for modstandsaktivitet, der udmøntede sig i al form for håndens handling og våbenbrug, voldsanvendelse og sabotage, mens udbredelsen af åndelig modstand, andre meninger etc. i sidste ende var mindre vigtig, ja kun en forløber for det egentlige, modstandskampen (deraf også værkets titel *Den 4. våbenart*). Derfor havde Hæstrup allerede i 1959 brugt formuleringen „journalistisk indsats“ i modsætning til den „rigtige“ modstandskamp. Han underkender på ingen måde den psykologiske faktors og opinionens betydning, men adskiller alligevel undergrundspresen fra den øvrige modstandsbevægelse.

Al erfaring fra de europæiske modstandsbevægelser under anden verdenskrig og fra de talrige friheds-, løsrivelses- og menneskerettighedsbevægelser m.m. lige siden bærer vidnesbyrd om, at kampen om opinionen, menings- og holdningsdannelsen, selv under de sværeste illegale forhold, ikke kun er en forløber, men en vedvarende integreret del af dem. Våben vinder kampe, men ikke nødvendigvis opinionen. Den har en anden styrke, som nok så mange våbensejre ikke kan opveje. Det afhænger af de vilkår, modstanden skal foregå under. Om så USA havde sønderbombet Nordvietnam totalt, tabte verdens største krigsmaskine dog slaget om opinionen.

Blandt den håndfuld værker, der beskæftiger sig samlet med de europæiske modstandsbevægelser under anden verdenskrig, er Hæstrup den, der på den ene side bruger mest plads på undergrundspresen, og på den anden side udgrænser dens betydning mest i forhold til andre former for modstand. Her er han tæt fulgt af Michael Foot, for hvem militære operationer og militær efterretningsvirksomhed overskygger alt andet. Undergrundspresens betydning strejfses derfor kun få steder. Han finder det svært at forklare, hvilken betydning undergrundspresen faktisk havde, den havde nogen betydning, men advarer mod at overdrive den. „Intellectuals always enjoy

¹²¹ Hæstrup 1976, s. 224.

most writing about, or against, each other. But they need to realize that resistance, outside the teaching profession, was not a business in which intellectual qualities were of leading importance; and much less let any abundance of surviving material overbalance their judgements about what work had most effect at the time".¹²² Dette kan Foot have ret i, men samtidig er det perspektiv, han opfatter undergrundspresens betydning i, så snævert, at kampen om opinionen, eller i hans verdensopfattelse, den psykologiske krigsførelse, ikke kommer til sin ret.

Undergrundspresen må vurderes ud fra sine vilkår og opgaver i hvert enkelt land, og der er ingen tvivl om, at den tyske besættelsesmagt overalt så med stor alvor på propagandakrigen. Bladgrupperne blev forfulgt og deres medlemmer straffet hårdt, i nogle tilfælde med døden. Dette viser ikke nødvendigvis at tyskerne tillagde denne presse stor betydning, men på den anden side var en høj vurdering af propagandaens værdi et fundamentalt led i nazistisk selvforståelse. Hitler havde fået greb om de tyske masser på den måde, mente partiet selv. Det ville derfor ikke være overraskende, hvis de anerkendte undergrundspresens potentielle betydning. Efter det foreliggende at dømme synes undergrundspresens muligheder vurderet højere af Gestapo end af SOE.

Konklusion

Der er skrevet meget om undergrundspresen i Danmark. Herom vidner også den bibliografi, som afslutter denne afhandling. Det er imidlertid ikke det samme som, at der er foretaget mange videnskabelige undersøgelser af dens betydning og indflydelse i besættelsesårene. Dem skorter det på. Nogle af disse få er tilmed skrevet af udlændinge. Det kan hænge sammen med tilfældigheder, at undergrundspresen ikke har haft større selvstændig videnskabelig interesse. Det kan også skyldes, at den patriotiske litteraturs glorificering af den voldelige modstandskamp på bekostning af „en lang strid med ordet som vaaben og skrivemaskinen og duplikatoren som redskaber“ ikke har virket ansporende. Buschardts, Tønnesens og Fabritius' bibliografi over de illegale blade og bøger kan også have virket så meget som færdigt arbejde, at den trods sit ønske om at virke ansporende, lukkede af for beskæftigelsen med bladarbejdet. Det har været så let at citere deres

¹²² Foot 1976, s. 60. Jfr. Riste 1978.

statistik, og bibliografien har nydt en ubegrundet status som autoritet på området. Nu er dens grundlag generelt blevet dissekeret, og det er dokumenteret, at det skrøbelige materiale er blevet håndteret lemfældigt i en sådan grad, at der skal en fuldstændig nybearbejdning til. Der er også præsenteret nogle få udvalgte, men centrale, problemstillinger med udgangspunkt i både den patriotiske litteratur og den spredte forskning. Ikke mindst opvurderingen af den ikke-voldelige modstandskamp på bekostning af den voldelige kan forhåbentlig være med til at puste nyt liv i besættelsestidens medieforskning, hvor massekommunikationens teori og metode så godt som ikke har fundet anvendelse. Endelig vil inddragelsen af vilkårene for og erfaringerne med andre europæiske landes undergrundspresser kunne bringe den danske forskning på dette område nogle store skridt frem.

Hovedopgaven ligger der stadig.

BILAG 1.

Albert Fabritius' redegørelse for sin arrestation af Gestapo og ransagningen på Det kongelige Bibliotek 2. december 1944.¹

København K., den 3. December 1944

Herr Rigsbibliotekar!

Herved tillader jeg mig tjenstligt at meddele Rigsbibliotekaren de nærmere Enkeltheder ved min i Gaar Morges stedfundne Arrestation af Gestapo og min Løsladelse i Aftes efter 19 Timers Forløb.

Jeg var kommet ret sent i Seng Fredag Aften d. 1. ds. og min Kone og jeg kom ikke til at sove før Kl. 12 1/2. Da Klokken var lidt over 3 Lørdag Morgen (d. 2. Dec.) blev vi saa kimet op af det tyske Sikkerhedspoliti, som ønskede en Oplysning og derfor bad mig følge med til

¹ Personalesag, Det kgl. Biblioteks arkiv.

Shell-Huset. Der var en tysk Betjent ad Hoveddøren, en Dansker (vel en Schalburg-Mand) ad Køkkendøren og een Mand i Gaarden, foruden Chaufføren i Bilen. Nationaliteten for de to sidstnævnte er jeg ude af Stand til at oplyse, da de ikke gav Lyd fra sig. Da baade min Kone og jeg havde den samme Tanke - ikke afkræftet ved at man paa Forlangende foreviste mig et tysk Polititegn med Ørnen og Geheime Staatspolizei, men bestyrket ved at man nægtede mig Tilladelse til at foretage Kontrolopringning til Shell-Huset - at det maaske ikke var Gestapo, men et ganske simpelt Mord paa en aaben Landevej, der ventede mig, insisterede min Kone paa at følge mig og har været mig til ganske uvurderlig Støtte og Hjælp, ikke mindst ved den knusende Ro, hun under hele Opholdet lagde for Dagen, og som havde en meget gavnlig Indflydelse paa min egen Sindstilstand. Min Mor var fuldstændig forstenet, og for hende har det vel nok været sværest - det forløbne Døgn.

Det vil derfor forstaas, at jeg aandede lettede op, da Bilen drejede om ad Axeltorv og styrede mod Shell-Huset. Jeg var adskilligt roligere ved Tanken om at være hos Gestapo, fordi jeg er mig bevidst intet at have foretaget mig af nogen Art, som kan gøre mig mistænkelig i deres Øjne. Ankomsten til S.-H. Kl. 3 1/2 blev jeg straks forhørt af den Politimand, som havde hentet mig (Tyskeren), der paa Dansk spurgte mig, om jeg kendte noget til Baron Herman Friis. Hertil svarede jeg, at nogen Baron Herman Friis ikke var mig bekendt. Efter lang Parlateren foreslog jeg ham, om det ikke var Lehns greve Niels Krag-Juel-Vind-Frijs han mente, og det accepterede han blankt. Jeg forklarede derefter, at jeg aarlig stod i Forbindelse med Lehns greven paa den Maade, at jeg sendte ham Korrektur en Gang om Aaret i September Maaned paa Adels Aarbogen. Paa Forespørgsel erklærede jeg, at jeg personlig kun havde truffet Lehns greven een Gang, nemlig for tre Aar siden, da han personligt afleverede en Korrektur til mig. Man spurgte mig derefter om hans Adresse, som jeg opgav som Halsted Kloster, men dertil blev der svaret, at han skulle bo i Ordrup. Dette benægtede jeg at kende noget til - naar jeg skrev til ham, var det altid til Halsted Kloster, og jeg kendte intet til, at han skulde have en Bopæl i København. Men naturligvis benægtede jeg ikke Muligheden af, at en Godsejer kunde have en saadan, uden at jeg kendte noget dertil. Jeg undersøgte derefter Telefonbog og Vejviser for dem, men kunde ikke komme til andet Resultat, end at Lehns grevens Adresse var Halsted Kloster pr. Avnede.

Derefter sad vi og ventede noget, og jeg blev saa kaldt ind i Værelset

ved Siden af til Forhør hos en ny Mand, ogsaa paa Dansk og fik forelagt nøjagtigt den samme Række af Spørgsmaal - uden at dette bragte Sagen nærmere til Opklaring. Efter paany nogen Ventetid blev jeg kaldt ovenpaa og kom til Forhør hos en Herr Marquardt, som dog ikke navngav sig. Forhøret var paa Tysk, og jeg protesterede ikke herimod, da jeg kan klare mig nogenlunde paa dette Sprog. Han begyndte med at spørge mig, hvad jeg kendte til Peter de Hemmer Gudme, hvortil jeg svarede, at han var mig bekendt som Journalist og Forfatter, men at jeg ikke personligt havde noget Kendskab til ham. Dette undrede ham. Om jeg havde nogen Forbindelse med illegale Kredse eller selv deltog i illegalt Arbejde - Nej. Om jeg havde Vaaben - Nej. Om jeg kendte Gudme - Nej - Om jeg udførte illegalt Arbejde - Nej. Derefter tog han et Dossier frem og gav sig til at læse forskellige Navne op for mig; om jeg kendte den og den - altsammen Navne, som jeg ingen-sinde havde hørt nævne. Sie beneinen alles - ja, jeg kunde ikke godt svare andet end nej, naar jeg intet vidste. Jeg gjorde bedst i at tale Sandhed, det ville baade for min egen og for min Kones Skyld være det klogeste. Derefter gik han over til at spørge, om jeg vidste, at de havde faaet fat i Gudme - dette benægtede jeg ogsaa, i fuld Overensstemmelse med Sandheden, for jeg havde vitterligt paa det Tidspunkt intet hørt derom. Det havde staaet i den illegale Presse - ja saa - Om jeg ikke læste illegale Blade, dertil svarede jeg, ogsaa tro mod Sandheden, yderst lidt. Om jeg ikke fik illegal Post - Jo, det gjorde jeg. Hvad jeg gjorde med disse Breve. Jeg tog dem med over paa Biblioteket og lagde dem til Bibliotekets Sager. Hvem der havde Opsynet med disse Sager - Det har jeg. - Hvorledes Fremgangsmaaden paa Biblioteket var paa dette Punkt? Jeg forklarede ham derefter i Detailler, hvorledes illegal Post blev lagt paa mit Skrivebord, derefter i min højre aflaaede Skrivebordsskuffe, derpaa, naar Bunken var tilstrækkeligt stor, forsejlet og henlagt blandt hemmelige Sager. - Hvem der havde Nøglen til det pagældende Rum - det har jeg. - Har De Nøglen hos Dem - Nej, den ligger paa Biblioteket. Denne Redegørelse synes at tilfredsstille ham, hvorefter han oplyste, at Peter H. de Gudme havde sagt under et af Forhørene, at der blev sendt illegal Post til Det kgl. Bibliotek, og at det var Magister Fabritius, der forvaltede disse Sager.

Derefter beordrede han Husundersøgelse paa Biblioteket og hos mig selv, og ledsaget af tre Mand kørte jeg derefter i Bil til Det kongelige Bibliotek, hvor jeg viste dem min Skrivebordsskuffe, fremtog Nøglen og førte dem til det hemmelige Rum, hvor 10 Pakker blev beslaglagt. Derefter kørte jeg hjem til mig, hvor jeg - for om muligt at und-

gaa, hvad der Gud ske Lov ogsaa lykkedes, at alle mine Papirer blev væltet ud paa Gulvet hulter til Bulter - straks tog Tøten. Jeg foreviste først Adels Aarbogens Kartotek over Korrespondenter til Præsenslisten og tog Korrekturen til Greve K.J.V. Frijs frem, demonstrerede, at den var sendt til ham 14/9 og returneret 20. s.M. Saa spurgte den ledende Politimand hvor jeg havde mine Breve, og vi tog to af mine sorte Arkivæsker frem tilfældigt af Rækken, og kiggede i dem, hvorefter de bad om at se min private Korrespondance. Derpaa hentede vi denne, som henligger i en sort Arkivæske i Arkivskabet i mit Soveværelse, og denne Bunke, væsentligt bestaaende af Breve fra min nærmeste Familie og enkelte Venner i Amerika, blev meget omhyggeligt gennemgaaet. Dermed var Husundersøgelsen forbi, og jeg blev ført tilbage til Shell-Huset, hvor min Kone i Mellemtiden havde været i et lignende Forhør hos herr Marquardt, dog med Tolk, da hun, som jeg svarede Herr M. paa Forespørgselen, taler endnu daarligere Tysk end jeg, hvad han berigtigede derhen: De mener, at hun taler knapt saa godt Tysk som De.

Vi sad derefter længe i et andet Værelse (Nr. 523) - fra 10 Min. over 8 til omtrent Kl. 10 1/2 - da den vagthavende Betjent, en Mand der hed Daum, spurgte, om vi vilde have noget at spise. Jeg kunde ryge, og vi kunde tale sammen, saa Tilværelsen var da til at holde ud. Jeg bestilte saa en halv Liter Mælk og 4 Stk. Wienerbrød, som jeg betalte med henholdsvis 30 Øre og 20 Øre pr. Stk. ialt Kr. 1,10, men inden Serveringen fandt Sted blev jeg hentet til nyt Forhør, og det var det mest ubehagelige under hele Opholdet. Nu kørte Forhørsdommeren frem med det egentlige - Spørgsmaalet Friis. Han begyndte igen med Baron Herman Friis, f. 1882, hvortil jeg svarede som før, at nogen saadan ikke eksisterede, og at det ikke kunde være Niels Frijs, da han var meget yngre. Nej - det var Baron Herman Friis, han boede i Ordrup, og jeg havde talt med ham for fem Dage siden, det vidste man bestemt, for man havde aflyttet Telefonsamtalen. Jeg benægtede fortsat - ja, de havde Manden inde ved Siden af - Hertil svarede jeg, at det vilde være rart at blive konfronteret med ham, saa Misforstaaelsen kunde blive opklaret. Han vedblev med Paastand om, at jeg havde talt med ham indenfor de sidste fem Dage; der var nogen, der havde spurgt mig om ham, og saa havde jeg ringet til ham og sagt, at Tyskerne var ude efter ham; hans Kone var ved min Opringning blevet meget altereret og var gaaet ind til ham og havde sagt, at jeg havde ringet fra Det kgl. Bibliotek, hvorfor han skyndsomt havde pakket sine Kufferter og var rejst til Sverige! Jeg benægtede at have talt med hans Kone og overhovedet at have talt

med nogen om Baron Friis - Jo, jeg havde ogsaa i den Forbindelse talt om Lehnsgravinde Wedell. Nu gik der et Lys op for mig, jeg blev saa overrasket, at jeg slog i Bordet og raabte: Ja, das stimmt. - Sagen er den, at - hvad jeg indtil det Øjeblik fuldstændig havde glemt - i Torsdags blev jeg ringet op i Telefontiden paa Biblioteket af en anonym Stemme, der spurgte mig om jeg ikke kunde hjælpe ham med en Sag; det drejede sig om en Baron Friis. Forepørgselen var meget forblømmet, men det hæftede jeg mig i Torsdags ikke videre ved, da jeg mellem Aar og Dag jo har saa mange mere eller mindre taabelige Forespørgsler. Manden vilde vide, om man kunde arve en Baron-titel, og om denne Baron Friis kunde arve Frijsenborg. Dertil svarede jeg, at Frijsenborg ejes af Overhofmesterinden, og at hun havde en Søn, Grev Tito Wedell, som var Arving hertil. Nogen Baron Friis fandtes ikke, men der var en anden Linie, og saa kørte jeg op med Lensgreven. Om han kunde arve Frijsenborg. Hertil svarede jeg, at det teoretisk var muligt, men det laa jo langt ude. Iøvrigt henviste jeg Manden til at søge Oplysning i Danmarks Adels Aarbog som han kunde se paa vor Læsesal eller paa Folkebiblioteket.

Denne Historie havde jeg som sagt lykkeligt glemt igen med det samme, men jeg forklarede altsaa nu overensstemmende hermed, og Marquardt skiftede straks Tone. Han sagde, at det stemte meget nøje med, hvad han havde noteret; det var nemlig fra Shell-Huset, at man havde rettet denne Forepørgsel til mig.

Men derefter paastod han, at jeg straks efter Telefonsamtalen med Shell-Huset havde ringet til Baron Herman Friis, og saaledes havde foraarsaget hans Flugt. Jeg benægtede dette - som jeg sagde til ham: hvorledes skulde jeg kunde ringe til en Mand, der ikke eksisterer, det har jeg jo lige forklaret Dem, at han ikke gør, og De har selv sagt, at det stemmer med, hvad jeg har forklaret i Telefonen i Torsdags. Ja, det havde jeg nu alligevel gjort, det vidste han bestemt - Men hvor skulde jeg dog kunde sige til denne mystiske Person, at Tyskerne var ude efter ham. Shell-Huset havde jo ikke nedladt sig til at meddele, hvem det var der rettede Forespørgslen - saaledes blev vi ved lidt frem og tilbage, indtil vi blev afbrudt af en Telefon fra Vordingborg, som Marquardt havde ringet op, for at bede Brovagten paa Storstrømsbroen stoppe en lille graa Bil med fire Mand, som var paa Vej til Nakskov, sige dem, at Sagen var erledigt, og at de blot skulde returnere til Kbh. - Altsaa, de har straks været paa Veje for at arrestere Lensgreve Frijs - og paa min Foranledning. Naa, det var jo lykkeligt, at de i Mellemtiden var blevet klare over Fejltagelsen.

Han fortsatte derefter Forhøret, stadig holdende fast paa, at jeg havde ringet fra Biblioteket til Baron Friis og advaret ham, jeg stadig benægtende, skønt han fremsatte flere forblommede Trusler, og bl.a. udtalte sin Glæde over at have min Kone i Huset. Tilsidst blev jeg dimmitteret og var unægtelig noget udpumpet og nervøs, da jeg vendte tilbage til Værelse 523. Her sad min Kone og ventede med Mælken og Wienerbrødet, det gled ned, og der skete stadig intet.

Henad Kl. 13 1/2 kom en „Kontoristin“ og skulde have fulde Navn, Fødselsdato og Sted, Bopæl og Stilling osv. opgivet, hvad hun fik, og Kl. 13.30 blev vi begge igen ført til 507, hvor Herr Marquardt tillod min Kone at gaa Hjem, medens jeg maatte blive i „Ehrenverhaftung“, indtil Sagen var opklaret. Han paalagde min Kone absolut Tavshed af Hensyn til min Sikkerhed, og forbød hende at ringe nogen Steder hen herom. Saa gik hun og har været til stor Opmuntring for min Moder, som jo var meget medtaget af Begivenheden, ligesom min Broder, der dog holdt sig oppe ved sin Aktivitet for at skaffe Oplysninger og faa sat „Redningsaktion“ i Gang.

Jeg selv blev Kl. 14 ført ud i Vestre Fængsel, hvor jeg blev indsat i Celle 352. Her var i Forvejen anbragt seks Mand. Jeg fik anvist en Tangmadras og to Uldtæpper, og en halv Times Tid efter kom en ottende Mand ind til os. Jeg fik saa et Hvil paa en Times Tid, sludrede med de andre, og tilbragte derefter Aftenen med at spille Bridge, indtil Kl. 20. Saa begyndte vi at gøre i Stand til Natten. Cellens Beboere var umaadelig flinke mod os to nyankomne, de delte deres Smør og Pølse med os, da nyankomne kun faar The og tørt Brød den første Aften. Jeg kunde med Møje faa en tommetyk Rugbrødsende gnavet i mig, men følte egentlig ikke Sult, skønt jeg saa at sige ikke havde faaet Mad hele Dagen. Kl. 21 blev Lyset slukket, og jeg er lidt efter faldet i Søvn, men blev vækket Kl. 22.10 ved, at der var Lys og Skildvagten stod i Døren og raabte: Fabritius, h'raus. Jeg fik saa i Hast Flip og Sko, samt Jakke, Vest og Frakke paa, fik udleveret mine Nøgler, Pibe og Lommekniv, og kom ned i Hallen, hvor Marquardt selv overvaagede, at jeg blev udskrevet. Her stod en Dame, som Marquardt præsenterede som Baronesse Friis, og som tudbrølede bad mig undskylde mange Gange, at hun havde forvoldt dette, hun havde ikke tænkt sig Muligheden af, at hendes Adfærd kunde faa disse Konsekvenser. Jeg forstod ikke eet Ord af det hele, men fulgte med Marquardt ud til Bilen, og han kørte mig saa til Kongens Nytorv, hvilket jeg betragtede som en Form for Undskyldning. - Undervejs fik jeg Forklaringen. Tyskerne har været ude efter „Baron Herman Griis“, som den paagældende altsaa har kaldt sig, men

som var væk, da de kom for at hente ham. Konen har saa forklaret, at han var blevet advaret ved en Opringning fra Det kongelige Bibliotek, og da man gik hende på Klingen og spurgte, hvem der havde ringet, havde hun opgivet mit Navn, idet hun vidste, at jeg var ansat der og var Redaktør af Adels Aarbogen. - Det saa jo ogsaa meget plausibelt ud, at Adels Aarbogens Redaktør ringede til hendes Baron, - Konen har jo altsaa ikke tænkt saa langt, at hun kunde regne ud, at de omgaaende vilde sikre sig mig. Det var hende selv, der havde advaret Manden, og de var vistnok ikke gift, i hvert Fald var hendes Heiratsurkunde falsch.

Nu havde de jo altsaa i Mellemtiden arresteret hende - jeg antager, at de har haft hende, da min Kone blev løsladt Kl. 13 1/2 og de har altsaa ventet, at hun ville bryde sammen i Løbet af Dagen i Gaar eller i Dag til Morgen, idet Marquardt lovede min Kone ganske bestemt, at jeg skulle komme ud Lørdag Aften eller senest Søndag Formiddag, saafremt min Forklaring var rigtig. Hun er altsaa derpaa ved Forhøret gaaet til Bekendelse om, at det var en Udflugt, at jeg havde ringet.

Jeg spurgte undervejs Marquardt, om Biblioteket fik sine illegale Sager tilbage - de laa ved min Overførelse til Venstre Fængsel uaabnede i hans Kontor - men hertil svarede han, at det krævede „Höhere Entscheidung“. Da jeg foreholdt ham, at de nu selv havde konstateret, under hvor betryggende Forhold Biblioteket opbevarer disse Sager, indrømmede han, at vi paa Biblioteket havde baaret os fuldstændig korrekt ad.

Albert Fabritius

Fortroligt

Af rent historiske Grunde, vil jeg gerne føje et Par Bemærkninger til ovenstaaende officielle Redegørelse.

Den Mand, som arresterede mig sammen med den tyske Betjent, hed, saavidt jeg husker, Willy Hansen, maaske dog Petersen. Det var en lille tæt, brutalt udseende Jyde.

Opholdet i Shell-Huset var foruden i sig selv ubehageligt, dobbelt væmmeligt derved, at Forholdene var i høj Grad rodede og snavsede. Lige gyldigt hvilke Værelser vi kom ind i, baade 507, hvor Forhøret foregik, 509 hvor vi ventede nogen Tid og 523 (eller rettere Forværelset til dette) var der dobbelte Køjesenge, som man saa aabenbart lige var staaet op af, snavsede Lagener, Fodtøj, hulter til Bulter, Madpakker, Smørpakker og Papirer paa Bordene og i Vidueskarmene, Cigar- og

Cigaretstumper paa Gulvene, Kufferter i det ene Hjørne og en Maskinpistol i det andet, samt i enkelte af Værelserne - en Kanariefugl i Bur. Jeg kunde ikke lade være med at tænke på Rovmorderens Kanariefugl.

Da vi kom ind paa Bibliotekets Fremgangsmaade skønnede jeg, at det var rimeligst at give en saa detailleret og rigtig Fremstilling som mulig af vor Behandling af disse Sager, idet jeg mener, at vi fra vor Side tager alle rimelige Hensyn, og at vor Metode i sig selv netop viser, at vi kun samler disse Ting af Hensyn til Fremtiden. Jeg nærede ingen Frygt for at blive draget til Ansvar herfor af Tyskerne, og Marquardt sagde da ogsaa, at denne Side af min Virksomhed maatte betragtes som „amtlich“.

Selve Undersøgelsen, baade paa Biblioteket og hjemme, maa karakteriseres som særdeles overfladisk. Da vi ankom til Biblioteket, aabnede jeg den Skuffe i mit Skrivebord, det drejede sig om - de andre tre Skuffer forlangtes ikke aabnet, ligesom man undlod at undersøge, hvad der laa paa mit Skrivebord og paa min Vogn. I Rummet i E-Etagen nøjedes man med at tage de Pakker, som jeg paaviste som indeholdene illegale Tryk, hvad der derudover laa under Hyldeerne og paa Sidehylden blev ikke iagttaget, og man ytrede ingen Forbavselse over, at Samlingen ikke var større, hvorfor jeg intet har oplyst om, at vi har evakueret en Del af disse Ting. Husundersøgelsen hjemme formede sig paa samme Maade, man lod mig selv afgøre, hvad jeg ville vise frem, bortset fra mine private Breve. Nu er der ingenting i mit Hjem, hverken af illegale Sager eller Vaaben, men der er ikke blevet gjort Forsøg paa at konstatere det - heldigvis, fordi en grundig Undersøgelse kunde have forvoldt mig flere Timers Arbejde med at bringe Orden i mine Sager igen.

Serveringen af Mælk og Wienerbrød var i høj Grad uhygiejnisk - vi fik et Glas, som mindst 30 Mennesker havde drukket af i Forvejen, og Wienerbrødet serveret paa et Stykke Papir, saa vi foretrak at drikke Mælken af Flasken, hvad der dog heller ikke var indbydende.

Forholdene i den tyske Afdeling i Vestre Fængsel var sandelig heller ikke opmuntrende at stifte Bekendskab med. I denne Celle, som oprindelig er beregnet paa 2 Mand, og som derfor har to firkantede Kasser til Senge, laa med mig ialt 8, paa Tangmadrasser uden Hovedgærde og kun med to Uldtæpper, der jo ikke bliver rensede for Utøj eller andet fra den ene Benytter til den næste. Gulvet var Stengulv, og de syv Madrasser kunde lige være paa langs ad Gulvet. Stuens øvrige Møblement bestaar af to Borde med fast Bænk (som Skoleborde), en

Vaskekumme i det ene Hjørne (med elektrisk Overgang i Væggen, saa man fik Stød hvis Gulvet var vaadt, naar man rørte ved Hanen), samt to Urinskaale, der var stillet ind i Nicher i Væggen, og som udsendte en liflig Odeur, som sammen med menneskelige Uddunstninger fra 8 Mennesker - hvilket var livligt ikke mindst paa Grund af den stærkt grøntsagsholdige Kost og det klidholdige Rugbrød - bidrog væsentligt til at gøre Opholdet i Cellen temmelig trist.

Hvad der gjorde Opholdet til en Oplevelse paa sin Vis, var den Beundring, som man ganske uvilkaarligt kom til at nære for det Humør, hvormed Cellens Beboere tog deres triste Lod. De seks Mand, der var i Celle 352, hvoraf en havde siddet i 6 Uger og flere paastod ikke at vide Grunden til deres Anholdelse, var i Besiddelse af et straalende Københavnerhumør, og var hjælpsomme og flinke mod hinanden som Mennesker og Kammerater - i Sandhed *commune naufragium dulce*.

Desværre fik jeg ikke under mit korte Ophold i Cellen tilstrækkelig Oplysning om dens Beboere, een var Skomager med selvstændig Forretning, een var Nordmand og hed Torgeir Torgeirson; han sad, fordi hans Logerende havde haft Vaaben og deltaget i illegalt Arbejde, og han maatte derfor hverken modtage Besøg eller skrive.

Desuden var der en Civilingeniør Børge Nielsen, den eneste som havde Ryge- og Læsetilladelse, hvilket bevirkede - da han kunde hente de andres tilsendte Tobaksration - at hele Cellen kunde ryge (i Hjørnet hvor det ikke kunde ses fra Døren) og læse. Den sidste af dem, jeg husker ved Navn, var Radiomontør eller noget lignende hos Philips, han hed Holm, vistnok Bent til Fornavn. Ham havde de banket saaledes med Politistave, at han fra Hoften og omtrent til Hælen var fuldstændig sort og blaa. Jeg har aldrig set eller tænkt mig Muligheden af noget lignende.

Det vil forstaas, at jeg gennem dette ufrivillige Ophold i Shell-Huset og i Vestre Fængsel har faaet et dybt Indtryk af den tyske Kultur.

Iøvrigt maa jeg sige, at baade min Kone og jeg blev behandlet om ikke høfligt, saa dog ordentligt. Kun ved det store Forhør forekom det mig nok, at Forhøret i sig selv var noget haardt, men det var kun af psykisk Art, hvilket i sig selv er galt nok.

Albert Fabritius

BILAG 2.

Rigsbibliotekar Svend Dahl til Udenrigsministeriet den 6. febr. 1945.²

6. Febr. 45.

Gennem Undervisningsministeriet har jeg modtaget det af den tyske Rigsbefuldmægtigede givne Svar i Sagen vedrørende de i Det kgl. Bibliotek opbevarede illegale Skrifter, gaaende ud paa, at den Rigsbefuldmægtigede betragtede en saadan Opbevaring som faldende udenfor Bibliotekets Opgaver, ligesom det meddeltes, at de beslaglagte Skrifter ikke vilde blive tilbagegivet.

Idet jeg tager denne Meddelelse til Efterretning, saaledes at Opbevaring af eventuelt senere tilstillet illegalt Stof ikke mere vil finde Sted fra Bibliotekets Side, beder jeg om, at det overfor den tyske Rigsbefuldmægtigede maa blive betonet, at den skete Opbevaring af de nævnte illegale Skrifter intet har at gøre med illegalt Arbejde. Ligesom Biblioteket anskaffer og opbevarer (med de tyske Myndigheders Samtykke) forskellige indførselsforbudte udenlandske Bøger, har jeg ogsaa anset det for rimeligt, at illegale Skrifter, der tilstilledes Biblioteket uden dettes Anmodning eller Ønske, toges i Forvaring, saaledes at de af mig overgaves til den Bibliotekar, der har med alle Arter af utilgængelige Tryksager at gøre, og som henlagde Skrifterne i et aflaaet Rum, hvortil kun han og jeg havde Nøglen. Det vil heraf fremgaa, at Biblioteket har betragtet og behandlet det illegale Stof udelukkende som historisk Materiale og ikke i nogen Henseende som Stof af aktuell Interesse.

Naar jeg har ønsket at fremføre ovenstaaende, er det, for at der ikke udfra den indtrufne Begivenhed skal blive rettet nogen Art af Mistanke mod Det kgl. Bibliotek. Bibliotekets Opgave og Arbejde er af strengt videnskabelig Karakter, og af dets internationale Forbindelser er - bortset fra de skandinaviske - ingen mere omfattende end Forbindelsen med tyske Biblioteker, med hvilke Det kgl. Bibliotek fra gammel Tid har stærk Kontakt, en Forbindelse, der er opretholdt under hele Krigsperioden, og som efter dennes Afslutning utvivlsomt vil blive af yderligere Betydning, bl.a. i Betragtning af de store Tab, tyske Biblioteker sikkert har lidt som Følge af Krigen.

*Ærbødigst
Til Udenrigsministeriet*

² Gennemslagskopi i Det kgl. Biblioteks arkiv (A 9).

BILAG 3.

Spørgeskema 1945.³

Frihedsraadets Udstilling
 Det kæmpende Danmark
 Frimurerlogen
 København

Bladets Navn
 Første Nummer udkom
 Bladets Oplag
 (evt. skønnet) Tallene opgives for hver Maaned.
 (ved Ugeblade altsaa 4 Gange Ugeoplaget).

Maaned	Oplagstal	Maaned	Oplagstal
Maj 1941		Juni 1943	
Juni		Juli	
Juli		August	
August		September	
September		Oktober	
Oktober		November	
November		December	
December		Januar 1944	
Januar 1942		Februar	
Februar		Marts	
Marts		April	
April		Maj	
Maj		Juni	
Juni		Juli	
Juli		August	
August		September	
September		Oktober	
Oktober		November	
November		December	
December		Januar 1945	

³ Den illegale samling, Det kgl. Bibliotek.

Januar 1943	Februar
Februar	Marts
Marts	April
April	Maj
Maj	

Navn, Adresse og Telefon paa en Person, som Udstillingen kan henvende sig til for evt. nærmere Oplysninger og Materiale.

BILAG 4.

Bibliografisk skema 1948.⁴

Udarbejdet, sandsynligvis af Leo Buschardt, til brug for indsamlingen af oplysninger til bibliografien om besættelsestidens illegale bøger og blade.

Bibliografisk skema

til udarbejdelsen af en bibliografi over den illegale presse i Danmark under besættelsen.

- a. Meddelerens navn og adresse:
- b. Dækker de meddelte oplysninger hele bladperioden?
- c. Navn og adresse på en meddeler, der kan give fortsættende oplysninger, for så vidt hele bladperioden ikke dækkes:
 1. Bladets navn:
 2. Bladets hjemsted:
 3. Var bladet en fortsættelse af et andet illegalt (eller legalt) blad:
 4. Udbredelsesområde:
 5. Læserkreds:
 6. Bladets redaktionelle linje:
(lagde redaktionen vægt på oplysende, kommenterende og agite-

⁴ Den illegale Samling, Det kgl. Bibliotek.

rende stof, på afsløringen af unationale elementer, eller på nyhedsstof, i sidste tilfælde på lokalt præget eller almindeligt dansk nyhedsstof, på krigsnyt eller andet udenlandsstof - eller på flere af disse ting tilsammen)

7. Fra hvilke kilder erhvervede bladet sit stof:
8. Dato for første udsendelse:
9. Hvor ofte udkom bladet:
10. Gennem hvilke tidsrum:
11. Hvor mange numre ialt:
12. Årsagen til eventuelle standsninger:
13. Udsendtes specielle særnumre eller kronikblade, hvilke og hvornår:
14. Udsendtes der en nyhedstjeneste, i bekræftende fald af hvilke navn og gennem hvilke tidsrum:
(NB: for regelmæssig udkommende nyhedstjenester bedes et selvstændigt skema udfyldt)
15. Bladets oplag ved det første nummer:
16. Bladets oplag ved det sidste nummer:
17. Det samlede oplagstal for alle numre tilsammen:
18. Oplag af eventuelle særnumre eller kronikblade:
19. Bladets format (med eventuelle ændringer):
20. Bladets sidetal (med eventuelle ændringer):
21. Bladhovedets udførelse (eventuelt dets betydning):
22. Bladets tekniske fremstillingsmåde:
(NB: herunder anføres, om der har fundet overgang sted fra en fremstillingsmåde til en anden, samt om bladet eventuelt blev fremstillet samtidig på flere forskellige måder)
23. Bragte bladet illustrationer:
24. Bladets distributionsmåde:
26. Bladets økonomiske grundlag:
27. Er der foruden bladet af bladgruppen trykt andet illegalt materiale (Løbesedler, opråb, plakater, bøger, etc.):

NB. De følgende spørgsmål angår gruppen, der udgav bladet. For at få klarhed over, hvilke kredse og kræfter i Danmarks befolkning, der bar den illegale presse frem, er det af stor betydning, at spørgsmålene besvares så fuldstændigt som muligt.

28. Var gruppen en selvstændig dannelse:
29. Var gruppen organiseret af nogen allerede eksisterende illegal

- (eller legal) organisation:
30. Hvilke andre bladgrupper har gruppen haft samarbejde eller forbindelse med:
 31. Havde gruppen særligt navn:
 32. Hvor mange personer bestod gruppen af ved starten:
 33. Hvorledes fordelt til de forskellige opgaver:
 34. Hvor mange personer bestod gruppen af til slut:
 35. Hvorledes fordelt til de forskellige opgaver:
 36. Hvilke aldersklasser var repræsenteret i gruppen:
 37. Hvilke erhverv eller udsnit af landets befolkning repræsenterede de i gruppen medvirkende:
 38. Var nogen enkelt af de før og under krigen eksisterende danske politiske anskuelser overvejende repræsenteret blandt gruppens medlemmer:
 39. Var der flere sådanne anskuelser repræsenteret:
 40. Var andre anskuelser eller orienteringer (religiøse, nationale o.s.v.) repræsenteret i gruppen:
 41. Betød disse anskuelser, enkeltvis eller tilsammen, noget for gruppens arbejde:
 42. Eventuelle organisatoriske ændringer (herunder eventuel opdeling i nye grupper, opgåen i andre illegale organisationer etc.):
 43. Eventuelle konflikter med danske myndigheder:
 44. Eventuelle konflikter med tyske myndigheder:
 45. Eventuelle arrestationer og arresterede gruppemedlemmers skæbne:
 46. Navn og fødselsår på gruppemedlemmer, der har sat livet til i den illegale presses tjeneste:
 47. Er der tidligere skrevet noget, der kan belyse bladets og bladgruppens virksomhed
 - a. i illegale publikationer:
 - b. i aviser, blade og bøger efter kapitulationen:
 48. Særlige bemærkninger:

Bedes venligst returneret til Det kgl. Bibliotek, København K.

BILAG 5

Leo Buschardt: „Kogebogen“.⁵

Skibsbygger Eigil Larsen, senere faglig sekretær i D. K. P., blev sammen med de øvrige danske kommunister interneret i Horserød-Lejren d. 22. juni 1941. Den 10. juni 1942 flygtede han fra lejren gennem en af ham selv gravet tunnel (se herom Martin Nielsen: *Fængselsdage og Fængsnætter*, 1949, s. 94ff.).

På det tidspunkt var der allerede (siden febr. 1942) af senere medlem af Frihedsrådet Børge Houmann og Thorkild Holst oprettet 6-7 små sabotagegrupper i København. Eigil Larsen blev straks udset til at føre dette arbejde videre og samle grupperne til en landsorganisation.

E. L. gik straks efter flugten i gang med dette hverv og begyndte desuden ved selvstudium og eksperimenteren at skaffe sig viden om fremstilling af sprængstoffer, samt teknikken ved deres anvendelse etc. Den tidlige sabotage var nemlig henvist til hjemmelavede sprængstoffer (tilførslen udefra ved nedkastning begyndte først i foråret 1943 og nåede først i løbet af efteråret et omfang af betydning).

Det første resultat af disse erfaringer samlede E. L. i et lille hefte på 16 sider med hvidt omslag (22,8 × 14,5 cm.) skrevet på maskine med gennemslag med skitser i teksten. Dette hefte blev senere kaldt „Den lille Kogebog“ eller „Lommebogen“. Den forelå færdig i juli 1942 i et oplag på 5-7 eksemplarer, der cirkulerede mellem sabotagegrupperne. To af disse hefter med numrene 1 og 5 findes på Det kgl. Bibliotek, de øvrige eksisterer ikke længere.

Imidlertid udvidedes området, idet der fortsattes med eksperimenter og stadig nye emner gjordes til genstand for studium, samtidig med at organisationen, der under ledelse af E. L. opbyggedes af D. K. P., fik grene over hele landet. Den københavnske gren blev til „BOPA“, der udførte de fleste københavnske sabotager. E. L. var leder af „BOPA“ indtil april 1944 og efterfulgtes da af Børge Thing, kaldet Brandt.

Disse nye erfaringer - foruden de tidligere - blev indholdet i besættelsestidens berømteste grundbog i sabotage og partisankrig kaldet „Kogebogen“, dette navn først anvendt i spøg af E. L. ved en bestemt lejlighed under tilvirkning af termitbomber. Dette værk begyndte som en samling af nummererede instrukser, påbegyndt i begyndelsen af oktober 1942, der udsendtes til et begrænset antal gruppeledere.

⁵ Håndskriftafdelingen, Det kgl. Bibliotek.

Disse detailinstruktioner voksede efterhånden i antal, og for overskuelighedens skyld, samt ikke mindst for at holde nøje kontrol med, hvor de befandt sig, og hvem der benyttede dem, blev de i begyndelsen af 1943 samlet til en bog, maskinskrevet med gennemslag i et oplag på fem eksemplarer. Bogen blev stadig udvidet med nye instrukser helt til slutningen af 1944. De fem eksemplarer fordeltes således:

- 1: E. L.'s personlige eksemplar, identisk med det originale manuskript
- 2: København („BOPA“)
- 3: Jylland
- 4: Fyn
- 5: Lolland-Falster (Maribo)

Eksemplarerne 3-5 nåede aldrig at blive komplette, idet de ved arrestationer, husundersøgelser etc. faldt i Gestapos hænder. Efter krigen har det ikke været muligt at opspore dem.

Angående eksemplarerne 1 og 2 kan følgende anføres:

Eksemplar 1 er som nævnt Eigil Larsens personlige eksemplar, identisk med det originale manuskript. Det er maskinskrevet på gennemslagspapir, kvartark, med håndskrevne rettelser og tilføjelser og med originale håndtegnede skitser. Forrest i bogen er en håndskreven seddel „Ved Udlaan ...“ med E. L.'s skrift. Dernæst det egentlige indhold fra s. 1 til s. 84, dernæst „Rettelser og Tilføjelser“ (1 seddel fulgt af siderne 1-5, 5a, 6-11), dernæst „Forskelligt“ (1 s. + en seddel), dernæst flg. løse bilag: „Feltartilleri“ (s. 1-15), „Skitser til Feltartilleri“ (10 upag. sider med skitser, vedlagt 3 fotokopier), samt „Rettelser og Tilføjelser til Feltartilleri“ (11 løse lade). Bogen er i øvrigt indsat i et omslag med omslagstitel „VII OLYMPIADE“ med illustration af væddeløbskører i antik vogn med tospand samt foroven en frise af atleter, alt i klassisk stil (vasemaleri) i farvetryk, efterfulgt af ligeledes trykt titelblad med tekst „VII OLYMPIADE. I. Tilegnet den danske Idræt“, samt bag på titelbladet „Copyright by Jydsk Idræts Blad, Aarhus 1920“. Dette omslag med titelblad og tilsvarende bagside er camouflagede. Dette eksemplar af „Kogebogen“ tilhører nu Det kgl. Bibliotek.

Eksemplar 2 blev som nævnt stillet til disposition for „BOPA“. Det blev af „BOPA“s senere leder, Børge Thing, kaldet Brandt, i slutningen af 1944 yderligere kopieret i et antal af 4-5 stk. Det var D. K. P.s ledelse, af forsigtighedsgrunde, ikke indforstået med, og det blev bestemt, at disse eksemplarer skulde inddrages og tilintetgøres. Dette hverv blev overdraget Anker Landberg, som udførte det. Imidlertid viste det sig

længe efter krigen, at han selv havde beholdt et af de konfiskerede eksemplarer. Det overgik til Eigil Larsen. Det er i hvidt kartonomslag, maskinskrevet pr. gennemslag, kvartark og omfatter ligesom eksemplar 1 siderne 1-84, dernæst „Rettelser og Tilføjelser“ (paginering som eksemplar 1). De løse bilag om „Feltartilleri“ etc. findes ikke her. De i eksemplar 1 lejlighedsvis forekommende håndskrevne rettelser og tilføjelser er her indgået i teksten, der trods det samme sidetal som eksemplar 1 ikke har samme sideinddeling. Skitserne er dels fotostaterede (hvid på sort grund) efter tegninger, der er tegnede efter skitserne i eksemplar 1, dels direkte fotostaterede efter eksemplar 1. Også mange hele sider med tekst og skitser er fotostaterede efter eksemplar 1. Enkelte skitser er med blyant i hånden tegnet efter eksemplar 1, nogle få er der afsat plads til, men de er ikke indtegnede. Også dette eksemplar af „Kogebogen“ tilhører nu Det kgl. Bibliotek.

Foruden disse to af Det kgl. Bibliotek ejede eksemplarer af „Kogebogen“ eksisterer der kun et yderligere, der ejes af nuværende kaptajn Børge Thing. Dette eksemplar må enten være identisk med det egentlige eksemplar 2, der blev stillet til disposition for „BOPA“ af Eigil Larsen, eller det er en af de af Børge Thing fremstillede kopier. Dette eksemplar siges imidlertid at være ukomplet, idet forskellige instrukser, opskrifter etc. er udrevet af bogen.

København d. 5. november 1952

(„Kogebogen“s historie er ikke sluttet med indlemmelsen i Det kgl. Biblioteks samling. Søndag morgen den 22. oktober 1995 blev „Kogebogen“ og et eks. af „den lille kogebog“ ved et professionelt udført tyveri stjålet fra en udstilling om „Illegale Tryk 1940-45“ i bibliotekets forhal. Udstillingen var arrangeret i anledning af 50-året for befrielsen. Ved redaktionens slutning (okt. 1996) er det stjalne endnu ikke bragt til veje.

Frihedsmuseet er i besiddelse af et tredje ukomplet eks. af „Kogebogen“, som muligvis stammer fra Børge Thing. Desuden cirkulerer der adskillige nyere kopier af de kendte kogebogseksemplarer).

BILAG 6.

Vestjyden, Esbjerg 1942-45

Her bringes en beskrivelse af det illegale *Vestjyden* for at illustrere nogle af de problemer, bibliografen og historikeren, dels står overfor, dels har brug for at få belyst. Det skal understreges, at eksemplet ikke er valgt, fordi der er særligt mange problemer forbundet med *Vestjyden*. Snarere tværtimod. Derimod har det en særlig interesse ved, at en af de tre bibliografer til 1954-bibliografien her optræder som hovedkilde. Det giver særlige muligheder for at vurdere arbejdsform og pålidelighed.

Følgende må der foreligge beskrivelser af og oplysninger om:

Det gælder for det første *nummereringen*, hvor alle numre ikke er til-delt nummer og et enkelt nummer blev sprunget over. Dette er ikke usædvanligt, men volder bl.a. problemer, hvis man begynder at regne sig til oplag og udbredelse uden at være opmærksom på afbrydelser i udgivelsen og i stedet antager, at alle numre blev udgivet.

Det gælder også *dateringen*, som ikke altid foreligger. I dette tilfælde er nr. 2 og 3 udaterede. Til gengæld er de kendte løbesedler og særnumre alle daterede, hvilket ofte ikke er tilfældet.

Formatet svingede hyppigt af den ganske enkle grund, at papirleverancerne var bestemmende for, i hvilket format der blev produceret. Formatet kan ikke i sig selv være nok til at sikre identifikation, men i de tilfælde, hvor man står med enkeltblade fra et nummer, kan det være en hjælp hertil.

Fremstillingsmåden kunne variere fra nummer til nummer. I dette tilfælde blev bladet duplikeret i hele perioden, bortset fra omslaget til martsnummeret 1944 og hele befrielsesnummeret. Alle særnumre og løbesedler blev duplikeret. For andre blade vekslede fremstillingsmåden mere.

Sidetallet er vigtigt at få med for hvert enkelt nummers vedkommende alene af den grund, at man ellers ikke kan være sikker på at være i besiddelse af hele nummeret, hvis ikke der foreligger den oplysning. Derudover er det naturligvis med til at bestemme det enkelte blads tekstvolumen. Når sidetallet, som for *Vestjyden*, svinger fra 4 til 14 sider, siger det sig selv, at det ikke er ligegyldigt, om næsten alle numre var på 4 sider eller 14 sider.

I hvilke af *hovedsamlingerne*, (KB=Det kongelige Bibliotek, FM=Frihedsmuseet og HS= Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45)

Vestjyden

No. 1. - Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti, Søbjerg Afdeling.

VESTJYDEN

No. 7 - Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti, Søbjerg - April, 1943.

VESTJYDEN

No. 8 - Udgivet af DANMARKS KOMMUNISTISKE PARTI, Søbjerg Afd. - Juni 1944

VESTJYDEN

No. 9 - Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti, Søbjerg Afd. Juli 1943.

Vestjyden

Febru. 1944 Udgivet af Danmarks kommunistiske parti 1944

VESTJYDEN

Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti, Søbjerg Afd.

VESTJYDEN

Marts Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti, Søbjerg Afd. 1944

Her er i kronologisk rækkefølge en gengivelse af hovedtyperne af de bladhoveder, som *Vestjyden* benyttede.

man kan finde et eksemplar af hvert enkelt nummer i original eller som kopi, må være oplyst, så der i de tilfælde, hvor det drejer sig om sjældne blade, straks kan konstateres, hvor et eks. kan identificeres. Da der bl.a. er udvekslet en del kopier mellem institutionerne, må det være oplyst, hvis der kun foreligger en kopi. I en hel række tilfælde kan sikker identifikation af blade og løbesedler kun foretages på grundlag af originaler, og i de fleste tilfælde er det det letteste.

Der vil ofte kunne føjes særlige *bemærkninger* til både enkeltnumre og løbesedler af den grund, at hver produktion havde sin egen historie, hvilket bl.a. betyder, at der er individuelle kendetegn. Her gælder det martsnummeret 1944 og nummeret fra 15. december samme år.

Bladhovedet er så at sige bladgruppens fingeraftryk, og er en stor hjælp ved den sammenlignende identifikation. Bladhovedet bør være beskrevet, skift i bladhoved bør registreres, ligesom det er en betydelig fordel at have en gengivelse af bladhovedet, hvis ikke man kan arbejde med originalmaterialet.

Bladredaktionens historie med identifikation af de enkelte redaktører og skribenter, tidsperioder for deres virke, osv. er det af lige så væsentlig betydning at have overblik over, som for legale avisers vedkommende. Tillige er det en stor hjælp, når beretninger fra bladarbejdere skal vurderes.

Ordinære numre:

Nr.	Måned År	Format cm.	Trykt.	Dubl.	Sider	„Oplag“ ⁶	Samling			Bemærkninger
							KB	FM	HS ⁷	
1	18.8.1942	29x22,5		X	4		O	-	K	
2	1942	29x22,5		X	6		O	-	O	Formentlig sept.
3	1942	34x22		X	5	1.800	O	-	O	Formentlig nov.
4	12.1942	34x22		X	6	1.800	O	O	O	
5	2.1943	34x22		X	8	1.800	O	-	O	
6										Ikke udgivet
7	4.1943	34x22		X	6	1.800	O	O	O	Ill. Hoved ændret

⁶ Som Helge Tønnesen opgiver dem i 1945. Se kommentaren til disse nedenfor.

⁷ Tak til Henrik Lundbak, Frihedsmuseet, og Niels Wium Olesen, Historisk Samling, for oplysninger om bestandene i deres samlinger.

8	6.1943	28,5x22,5	X	6	(1.800)	O - O	Ill. Hoved ændret
9	7.1943	28,5x22,5	X	8	1.800	O O O	Ændret hoved (rød). S. 6 trykt omvendt
10	8.1943	28,5x22,5	X	6	1.800	O O O	Samme hoved. Ufarvet
	2.1944	22x17,5	X	8	2.400	O - O	Ændret hoved
	3.1944	23x14,5	X X	14	2.400	O - O	Trykt s.1-2. Ill. Ændret hoved
	5.1944	22x17	X	8	2.400	O - K	Ændret hoved ⁸
	6.1944	22x17	X	12	2.400	O - O	
	1.7.1944	22x17	X	12	2.400	O - O	
	1.8.1944	22x17	X	8	2.400	O - O	
	25.9.1944	22x17	X	12	2.400	O - O	
	11.1944	22x17	X	8	2.400	O - O	
	1.12.1944	22x17	X	4	2.400	O - O	
	15.12.1944	22x17	X	8	2.400	O - O	Blåt papir
	8.2.1945	22x17	X	8	2.400	O - O	
	3.1945	22x17	X	8	2.400	O - K	
	4.1945	22x17	X	12	2.400	O O O	Ill.
		29,5x23	X	12	2.400	O - O	Befrielsesnummer

Særnumre og løbesedler:

	20.3.1943	22,5X18,5	X	1		O - ?	Stem Dansk
	23.3.1943	34x21	X	2		O/K - K	Stem Dansk ⁹
	10.8.1933	17x14,5	X	1		O O O	Til byens arbejdere ¹⁰
	12.8.1943					K/A - A	Til byens borgere

⁸ Herefter ændres hoved kun m.h.t. skravering i bogstaver frem til det trykte befrielsesnummer.

⁹ Side 3 kun i kopi på KB, side 3 ikke i kopi på HS.

¹⁰ Der foreligger en række flyveblade fra augustdagene, som ikke kan henføres til *Vestjden*. Se nr. 95, 96, 100, 112 og 116 hos Fellow Larsen 1992.

23.8.1943	28x22	X	2	K O O	De odenseanske arb.
2.7.1944	28x22	X	1	O - ?	Opraab til Esbjergs
26.7.1944	22x17	X	4	O - K	Fiskere under besæt.
16.9.1944	22x17	X	1	K - O	Bomb. af flyveplads
15.11.1944	28x22,5	X	2	O - K	Særudg. af V og SV
16.2.1945	32,5x21	X	2	O O K	En mod tolv ¹¹
9.4.1945	22x17	X	4	K - O	I fem Aar
1.5.1945	22x17	X	4	K - O	1. maj. Ill.
12.6.1945	22x17	X	12	O - O	Ekstra nr. Ill.

Anvendte forkortelser: KB=Det kongelige Bibliotek, FM=Frihedsmuseet, HS=Historisk Samling fra Besættelsestiden, O=original, K=kopi, A=afskrift.

Udgiver: Danmarks kommunistiske Parti, Esbjerg Afdeling

Beskrivelse af hoved: Tegnet titel. Ændret adskillige gange.

Illustreret: Der forekommer illustrationer i 4 ordinære numre og to særnumre/løbesedler. Tegningerne er udført lokalt, muligvis med fremmed forbillede.

Oplag: Førsteoplaget var på 500, slutoplaget på 2.000. I alt, inkl. særnumre, blev der trykt 50.000 eks. ifølge 1954-bibliografien (s. 160).

Udbredelsesområde: Sydvestjylland og Sønderjylland

Karakteristik af bladet: Agiterende kommunistiske og oplysende artikler. Dansk og udenlandsk nyhedsstof samt lokale nyheder fra udbredelsesområdet.

Optryk/genudgivelser: Buschardt, Fabritius, Tønnesen 1965, s. 264-65 (uddrag af nr. 9, juli 1943).

Løbesedler 10. og 12.8.1943. Aftrykt hos Trommer 1966, s. 212, 224.

Vestjyden. 1943-45. Esbjerg. Optryk. Udg. af Palle Schmidt. 1979.

¹¹ Skrevet af Frants Gertsen.

Andre publikationer af udgiverne:

Blade: *Land og Folk*, *Frit Danmark*, *Frit Danmarks Nyhedstjeneste*, *Periskopet*.
Bøger og pjecer: John Steinbeck: *Maanen er skjult* i 2 oplag, 500 og 600 eks., *Norske Digte*, 500 eks. og en pjece i serien *Aktuelle Problemer*, 2.500 eks.¹²

Løbesedler: Løbeseddel i forbindelse med Frits Clausens besøg, december 1942, Mogens Fogs første brev, december 1942.¹³

Bladredaktionens historie:

Vestjyden blev udgivet af DKP i Esbjerg fra august 1942 med *Trods Alt* i Odense som forbillede. Fra august 1942 til slutningen af marts 1943 stod maskinarbejder Poul Christensen, Slagelse, for fremstillingen af bladet. Derefter blev han afløst af lærer Aksel Andersen, Odense, som fortsatte som både redaktør og fremstiller til sin arrestation den 6. oktober 1943. Poul Christensen blev da kaldt tilbage til Esbjerg i midten af november 1943, men han måtte tage sig af andet illegalt arbejde, så bladet kom til at hvile. Det var ikke kommet igang igen, da Poul Christensen i slutningen af december blev sendt til Sverige. Han blev afløst af maskinarbejder Christian Storm, Odense, som fik bl.a. *Vestjyden* på gaden igen fra februar 1944 foruden andre publikationer. Storm redigerede bladet til slutningen af juli 1944, da også han måtte fortrække fra byen. Storms efterfølger blev cigarmager Svend Lau Jeppesen, Odense, selv om den mest aktive kraft i redaktionsarbejdet blev lærer Karen Tovborg Jensen fra Gudum, som i sommeren 1944 gik under jorden i Esbjerg, ligesom lærer Svend Georg Hansen tog aktiv del i bladarbejdet fra marts 1944 til sin arrestation den 25. januar 1945. Lau Jeppesen og Karen Tovborg Jensen stod for udgivelsen af *Vestjyden* lige til befrielsen.

Vestjyden blev i tiden fra starten til november 1943 trykt syv forskellige steder i Esbjerg. Blandt skribenterne var Mogens Friis og Frants Gertsen. Sidstnævnte skrev bl.a. løbesedlen af 16.2.1945.

Bladgruppen, der stod for distributionen af bladet, var udsat for ad-

¹² Oplyses i 1954-bibliografien s. 160. Disse værker findes ikke identificeret i bibliografiens fortegnelse over illegale bøger. Poul Christensen, der personligt dupliserede Steinbecks bog omkring årsskiftet 1942/43, opgiver 1. oplag til 200 (Christensen 1976, s. 77).

¹³ Christensen 1976, s. 76f.

skillige arrestationer. Et medlem blev arresteret af dansk politi i april 1943, et andet i juni samme år. Mellem september og november 1943 blev 26 gruppemedlemmer arresteret (fire blev senere løsladt), oktober 1944 og januar 1945 blev yderligere en række deltagere i arbejdet fanget. De forblev indespærret til befrielsen.

Spørgeskema-materiale: Der er et 1945-skema med følgebrev dateret 9. juli 1945. Det er udfyldt af Helge Tønnesen. Han giver de oplysninger, der er opført i ovenstående skema under oplag. Desuden angiver han, at bladet startede i november 1942, og at det udkom uafbrudt månedligt derefter lige til befrielsen.

Der foreligger to 1948-skemaer udfyldt af henholdsvis Chr. Storm og Svend G. Hansen. Begge er udaterede. Ingen af dem oplyser samlet oplag. Hansen opgiver 1. nr. til 300 eks., selv om han i øvrigt melder kun at kunne give oplysninger for tiden jan. 1944 til jan. 1945. Dog oplyser han også oplag for et særnummer i august 1943: 1.800 eks. foruden marts 1944: 3.000. Da han udtræder af redaktionen i januar 1945 skulle oplaget være ca. 1.700. Chr. Storms oplysninger er meget mere knappe og har ikke kunnet danne grundlag for bibliografiens oplagsangivelser.

Kildehenvisninger:

Utrykt:

Rigsarkivet: Samlinger til Region III's historie, indsamlet af Aage Trommer: Beretninger af og samtaler med bl.a. Poul Christensen, Svend G. Hansen, Svend Lau Jeppesen, Halvor Thomassen.

Det kgl. Bibliotek: Helge Tønnesens m. fl.s. båndoptagelser: Ib Balle, Poul Christensen, Robert Gram, Svend G. Hansen, Sv. Lau Jeppesen, H. P. Poulsen, Halvor Thomassen, Sv. Tobiesen.

Historisk Samling: Poul Christensen: En drejer fortæller (kopi af ms., ikke identisk med Christensen 1976), Mogen Friis' arkiv (korrespondance), Frants Gertsens arkiv (beretning til region III's ledelse, sommeren 1945); Hans Peter Poulsens arkiv (breve til og fra distriktslederen, samt notater til og om Vestjyden). Båndinterviews og udskrifter af samtaler med Chr. Storm, Halvor og Gudrun Thomassen (28.4.1974), Helge og Ragna Tønnesen (1986) og Svend G. Hansen.

Trykt:

Jensen, Karen Tovborg: Et år under jorden, *Folkets Røst* 22. juni, 6. juli, 20. juli og 27. juli 1945.

Hansen 1946.

Munck/Outze 1, 1948, s. 58.

Buschardt/Fabritius og Tønnesen 1954, s. 160.

Henningsen 1955, s. 132-135, 140, 208-210, 216, 220.

Buschardt/Fabritius og Tønnesen 1965, s. 563.

Trommer 1966, s. 175, 209f., 227f.

Hjorth Rasmussen 1970, s. 52-56.

Petersen 1970, s. 24 (Aksel Andersen), s. 121 (Mogens Friis), s. 327 (Peter M. Nielsen).

Trommer 1973, s. 39-43, 47, 50, 52f., 55, 59f., 123f., 212f., 222.

Christensen 1976, passim.

Hjorth Rasmussen 1980, s. 33f., 36, 39ff.

Rambusch 1990, s. 17, 20.

Lauridsen 1993, s. 46, 48, 50f., 53, 56.

Gertsen 1995, s. 45, 48-50, 61f., 64, 72.

Kommentar: 1954-bibliografiens brug af spørgeskemamaterialet.

Det er først og fremmest Helge Tønnesens 1945-skema, der er bemærkelsesværdigt. Tønnesen var på det tidspunkt ikke blevet bl.a. bibliograf ved Det kgl. Bibliotek, men nylig hjemkommet flygtning fra Sverige. Han opgav på det tidspunkt på et og samme skema detaljerede oplag for både *Land og Folks* Esbjergudgave og for *Vestjyden*. Begge med betydelige fejl og overdrivelser. Her indskrænker jeg mig til at nævne nogle iøjnefaldende forhold for *Vestjydens* vedkommende. Dels kender han ikke tidspunktet for første nummers udgivelse, dels er han heller ikke klar over, at nummer 6 ikke udkom. Endvidere heller ikke, at der var flere afbrydelser af udgivelsen, bl.a. den længerevarende fra september 1943 til og med januar 1944. I den periode - og alle de øvrige med! - udfylder han skemaet måned for måned, og kan endda notere en oplagsfremgang fra september til oktober 1943 fra 1.800 til 2.400! Det understreger ikke kun det skønmæssige ved udfyldningen af skemaet i 1945, men vi er ovre i det rent fiktive. Tønnesen kunne have talt med partikammerater fra bladgruppen, som havde viden om, hvor mange blade, der var udgivet og hvornår. Da end ikke den viden synes indhentet, må man stille endog et meget stort spørgsmålstegn ved oplagsangivelsen i de måneder, hvor der faktisk udkom blade.

Tønnesen kan højst have deltaget i bladarbejdet til august 1943, da han flygtede til Sverige i september samme år.¹⁴ Dog kender han hverken tidspunktet for bladets start eller udgivelsesfrekvensen for den periode, han var i byen. Derfor kan man heller ikke forvente, at hans andenhåndsoplysninger skulle være mere pålidelige. Havde der kun foreligget dette ene spørgeskema, ville totaloplaget for *Vetjyden* være blevet beregnet betydeligt for højt, selv om de måneder blev pillet ud, hvori der ingen blade udkom.

1948-spørgeskemabesvareelserne er mindre oplysende, men interessante ved den langt større forsigtighed og moderation i oplagsstørrelserne. Svend G. Hansens oplysninger er meget knappe og summariske. Som det fremgår af bladredaktionens historie deltog Hansen kun i redaktionsarbejdet i 3/4 år i perioden fra marts 1944 til januar 1945 og var i tiden både før og efter ikke i Esbjerg, endsige tilknyttet byen. Yderligere var redaktøren gennem det halve af 1943, Aksel Andersen, blevet henrettet af tyskerne i december 1943, så en af førstehåndskilderne til oplysninger om bladets oplag var definitivt borte. Hansen begiver sig ikke ud i at opgive oplagstal for bladet. I stedet henviser han på spørgeskemaet til Lau Jeppesen, men fra denne foreligger intet spørgeskema. Chr. Storms skemabesvarelse er endnu mere begrænset og endnu mindre præcis end Svend Hansens. Måske har de været klar over - eller fået at vide - at Tønnesen havde indleveret mere detaljerede oplysninger allerede i 1945. Det kunne mane til forsigtighed eller overflødig gøre yderligere meddelelser på dette punkt.

På baggrund af dette materiale er det endnu mere interessant at undersøge, hvordan Tønnesen, der nu er avanceret fra kilde til bibliograf, sammen med kollegaen Buschardt, behandler de forhåndenværende oplysninger i den trykte bibliografi.

Bibliografien lægger sig fast på, at oplaget var 500 af det første nummer, hvor Svend G. Hansen siger 300 i 1948. Endvidere at slutoplaget var 2.000, hvor Tønnesen i 1945 havde meddelt 2.400. Det kan allerede ud fra dette konstateres, at de opgivelser, bibliografien bringer ikke bygger på direkte oplysninger fra nogen af de tre spørgeskemaer, men hvordan er de så blevet til? Det kan vi ikke præcist vide, men Tønnesen og Buschardt er blevet klar over, at Tønnesens 1945-opgivelser var for høje. Svend G. Hansen oplyser, at oplaget var 1.700 i januar 1945, da han forlod arbejdet, hvor Tønnesen opgiver tallet 2.400 fra september 1943 og frem, hvor der ganske vist i nogle måneder ingen

¹⁴ Trommer 1973, s. 123.

blade udkom. Hvilke konsekvenser, det har haft for beregningen af det samlede oplag med særnumre til 50.000, får står hen. Selv med et udgangspunkt i slutoplagets 2.000 eks. kommer det samlede antal hovednumre ikke op på et oplag på mere end 48.000, og vi må gå ud fra, at de første mange numre er kommet i et betydelig mindre oplag, d.v.s. gennemsnitligt på under 1.000. Sætter vi de første 10 numre til et gennemsnitligt oplag på 1.000, de næste 10 til 1.700 og de sidste 4 til 2.000, bliver totaloplaget 35.000, hvortil skal lægges oplagene for særnumrene. Resten - 15.000 eks. skal så dækkes ind af særnumrene får at nå de 50.000. Det er måske ikke helt urealistisk, dog nok i overkanten, men det er en helt igennem skønsmæssig beregning. Havde Tønnesens 1945-opgivelser fået lov til at stå alene (med udlugning af oplagene for de numre, der ikke udkom), ville oplaget være kommet op på 53.400, foruden oplaget på de talrige særnumre og flyveblade.

Konklusionen er, at bibliografiens oplysninger hviler på en kombination af modstridende skriftlige meddelelser og beregninger på grundlag af disse, som der ikke gøres rede for. Tillige kan mundtlige informationer, som vi ikke kender og derfor ikke har mulighed for at tage stilling til, være indgået i skønnene. Helge Tønnesen havde personlige kontakter til Esbjerg og det kommunistiske miljø i byen. Der har gennem årene været rig mulighed for mundtlige oplysninger, som kan være kommet bibliografien til gode uden at sætte sig dokumenterede spor. Det besværliggør i dag kun arbejdet med den.

Det er imidlertid også klart, at *kilden* Tønnesen 1945 er blevet brugt kritisk af *bibliograferne* Tønnesen og Buschardt 1954, selv om de ikke delagtiggør os i deres fremgangsmåde, og kombinerer den med betydelige skøn. Den anvendte kritik er dog ikke videre fortjenstfuld, dertil var kilden Tønnesen 1945 simpelthen for iøjnefaldende dårligt underrettet. Man kan blot håbe, at kritikken også er blevet udøvet i de mange tilfælde, hvor oplysningerne var lige så detaljerede måned for måned, men hvor fejlangivelserne var mindre oplagte og vanskeligere at korrigere.

BILAG 7.

Fortegnelse over båndoptagelser på Det kongelige Bibliotek vedrørende undergrundspresen

Hovedparten af optagelserne er foretaget af Helge Tønnesen. Samlingen rummer også optagelser foretaget af andre eller til andet formål. Det gælder en del optagelser, som er indsamlet til dokumentation af biblioteksvæsenets historie, 42 bånd optaget af Peter Kristiansen, afspilninger af optagelser lavet af Palle Schmidt (originalerne er på Historisk Samling fra besættelsestiden i Esbjerg, hvor der også foreligger udskrifter). Her er kun medtaget de bånd, alfabetisk efter meddelelserne, som omhandler den illegale presse. Hvad båndene rummer af oplysninger om andre forhold, er ikke medtaget.¹

NAVN	OMHANDLENDE	BÅNDOPT.
Abildskov, Edith	Illegalitet	18.09.1970
Abildskov, Peter	Folkets Avis, Holstebro,	17.09.1970
Abitz, Oluf	Illegale blade, Det politiske, Vejle	11.12.1973
Agner, Per	Gry, Næstved	30.04.1974
Allerslev-Jensen, Erik	Illegale blade, Ringen	14.04.1971
Ammundsen, Esther	De frie Danske	30.08.1974
Ammundsen, Vibeke	Frit Danmarks Landbrugsgruppe	23.06.1975
Andersen,	Studenternes Efterretningstjeneste	11.04.1974
Andersen, Alfred	Illegal presse, Vejle	
Andersen, Børge	Budstikken, Sønderjylland	05.10.1972
Andersen, Børge	Illegal presse, Kalundborg	
Andersen, Chr.	Land og Folk, Frit Danmarks Nyhedstjeneste	29.09.1970
Andersen, Christian	Illegal presse, Horsens	25.09.1973
Andersen, Erik,	De danske Studenter	28.11.1974
Andersen, Helmuth	Illegal presse, Holstebro	
Andersen, K. B.	Illegal presse, Nørrebro	
Andersen, K. B.	Den danske Parole	21.11.1969
Andersen, Lilly og Michael	Illegal presse, Odense	14.03.1977
Andersen, Ragnhild		09.02.1972
Andersen, Tage Revsgaard	Land og Folk, Frit Danmark	23.10.1972

¹ Tak til Tage Revsgaard Andersen og Poul Nielsen for meget værdifuld hjælp med identificeringen af navnene. Det har dog ikke kunnet lade sig gøre i alle tilfælde.

Andersen, Vilhelm	Illegale blade, Silkeborg	18.10.1971
Arentzen, E. Sloth	Skipper Clemets Forlag, Morgenbladet	12.11.1974
Bach, Christian	Randerskureren	25.09.1973
Balle, Ib	Illegale blade, Esbjerg	
Balleby, Carl E.	Frit Danmark, Thisted	1976
Bartroff, Karen	Frit Danmarks Ingeniørtropper	
Bartroff, Mogens	Frit Danmarks Ingeniørtropper	
Bendixen, H. C.	Frit Danmarks Landbrugsgruppe (dyrlægegruppen)	29.04.1975
Berg, fru (Villy)	Ringens Nyhedstjeneste	14.11.1974
Berg, Villy K.	Ringens Nyhedstjeneste	14.11.1974
Birch, Ole	Frit Danmarks Ingeniørtropper	
Bisted, Jørgen	Frit Danmark, Land og Folk, Kampen	20.04.1972
Boisen, Mogens	Dansk Nyhedsblad	13.04.1972
Bortmann, Mogens	Frit Danmarks Nyhedstjeneste, (arkitektgruppen)	05.10.1974
Brauer, Margit	Land og Folk, Kbh.	06.1980
Brauer, Willy	Land og Folk	01.10.1969
Bredsdorff, Elias	Frit Danmark	28.05.1980
Bredsted, Aage	Illegale blade, Ringen	19.05.1971
Breslow, Poul	Budstikken, Kolding og omegn	17.01.1973
Brix, Knud	Budstikken, Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Århus	16.03.1972
Brønnum, Christian	Land og Folk, Århus	29.09.1971
Budtz Jørgensen, Eigil	Randersfronten, Randerskureren	28.09.1973
Budtz Jørgensen, Else	Randersfronten	28.09.1973
Carlé Christensen, Erik	Sønderjydske Breve	19.11.1969
Carlsen, Peter Sloth	Århus Ekko og illegal presse, Ålborg	05.1971
Casse, Jan	Frit Nordisk Forlag	02.04.1975
Christensen, Beith	Land og Folk, Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Hjørring	29.09.1970
Christensen, Ernst	„1944“	07.01.1969
Christensen, Vilhelm Læssøe	Tiden, Maribo	22.07.1975
Christensen, Otto	Illegal presse, Ålborg	
Christensen, Poul	Trods Alt, Odense; Vestjyden, Frit Danmark, Land og Folk, Odense og Esbjerg	18.05.1974
Christensen, Svend	Land og Folk	
Christiansen, Chr.	Frit Danmark, Århus, pjecen Dagen og Vejen	20.03.1974
Christiansen, Hartvig	Budstikken, Frederikshavn	01.10.1970
Christiansen, Helmuth	Avisen, Kbh.	
Christiansen, Helmuth	Frit Danmarks Ingeniørtropper	
Clausen, K. Heilmann	Illegal presse, Fredericia	10.1973
Dahl, Vibeke	Illegal presse, Roskilde	20.11.1973

Davidson, Heinrich	Politiske Månedsbreve, Land og Folk, Århus Ekko	25.02.1974
Devantier,	Illegal presse, Fredericia	10.10.1973
Dige, Thorkild	Land og Folk, Frit Danmark, Amager	01.05.1974
Dragsdahl, Johannes	Kirkens Front	06.11.1969
Dragsted, Svend	Danskeren	23.10.1969
Drögemüller, Alfred	Deutsche Nachtrichten	04.06.1974
Dybkjær, Ove	Frit Forum	03.05.1972
Dynt, Erik	Muldvarpen, Fri Presse, Morgenbladet, Nyt fra Norden, I Kontakt med Verden	15.11.1974
Døssing, Leif	Ny Tid, Helsingør	01.07.1974
Døssing, Peter	Danske Tjenestemænd	
Ehrenreichsen, Aksel	Budstikken, Kolding	18.01.1973
Ejlund, Westy	Nordisk Front	09.05.1975
Ellegaard, Knud	Arbejderopposition	03.02.1970
Engelsen, Kristian	Ny Tid, Helsingør	19.04.1972
Eriksen, Johs.	Illegal presse, Vejle	07.11.1973
Fenger, Erik	Illegal presse, Roskilde	02.12.1973 og 11.12.1973
Finsen, Helge	Det politiske, Ringen	20.05.1974
Fjeldborg, Niels Christian	Illegal presse, Århus (Frit Danmark)	22.04.1971
Fleron, Kate	Frit Danmark	11.02.1974
Fog, Mogens	Frit Danmark	13.02.1974
Fosmark, Johannes	Studenternes Efterretningstjeneste	06.11.1974
Foss, Erling	Brevsprækken	13.02.1974
Francker, Knud	Land og Folk, Frit Danmark	09.01.1974
Frandsen, Oda	Illegal presse, Brønshøj	17.02.1975
Frederiksen, Ejvind	Illegal Presse	14.01.1974
Fridberg, Frands	Morgenbladet, Sct. Clemens	06.06.1972
Futtrup, Anders	Illegale blade, Vordingborg	
Fønss, Henrik	I den 11. time	04.05.1972
Gjerding, fru (Ove)	Frit Danmark, Horsens	24.09.1974
Gjerding, Ove	Frit Danmark, Horsens	24.09.1974
Gram, Gunnar	Illegale blade, Århus	
Gram, Robert	Frit Danmark, Sydvestjylland, Frit Danmark, Kbh.	15.02.1974
Grantzou, Sylvest	Frit Danmark, Ålborg; Land og Folk, Den tredje Front, Randers	28.09.1970
Gravesen, H. A.	Dansk Ungdom	28.01.1970
Grünbaum, Isi	Danske Tjenestemænd (Frit Danmark)	
Hansen, Aksel	Illegal presse, Holbæk	30.10.1973
Hansen, Arthur	Ringen, Det politiske	20.05.1974
Hansen, August	Illegal presse, Køge	26.11.1973
Hansen, Jens	Folkeviljen, Århus	
Hansen, Knud	Folkeviljen	
Hansen, Knud	Information, Brønshøj	04.03.1975

Hansen, Poul	Besættelsestiden	22.04.1976
Hansen, Svend	Vestjyden, Frit Danmark, Esbjerg	15.02.1974
Hansen, Viggo	Sætning af Frit Danmark, Århus	19.11.1974
Hansen, Volmer	Illegal presse, Vordingborg	
Hartmann, Arne	Land og Folk	12.09.1972
Hartwell, Poul	Trykning af illegale blade	
Haugsted, Carl	Morgenbladet	25.09.1974
Hee, Preben	Illegal presse, Kbh., Sønderjydske Breve	10.11.1969
Hegelund, Asbjørn	Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Haslev	02.11.1974
Hejgaard, David	Illegal presse, Århus Ekko	10.07.1973
Heimann, Bernh.	Gnisten	28.03.1972
Heinberg, Aage	Nyt over Atlanten	
Hellner, W. F.	Morgenbladet	31.10.1969
Heltøft, Axel og Bente	Folk og Frihed	
Hemmingsen, Bernhard	Frit Danmark, Land og Folk, Kureren, Herlev, illegale blade (tysksproget)	15.02.1974
Hessenschmidt, Gordon	Alliance Revue	07.03.1972
Hind, Tage	Norske digte 1940	30.03.1974
Holmgård, J. B.	Budstikken, Kolding	06.12.1972
Holst, Thorkild	Dansk presse under besættelsen	
Holst, Thorkild	Land og Folk, Ugens Nyt	02.06.1970
Houmann, Børge	Land og Folk, Frit Danmark	28.09.1972
Husfeldt, Erik	Ringens, Det politiske	16.05.1974
Høggh-Thomsen, Jan	Frit Nyt	29.05.1972
Højelts, Ingeborg	Illegal presse, Vordingborg	
Jacobsen, Børge	Frit Danmark. og Frit Danmarks Nyhedstjeneste	00.06.1973
Jacobsen, Chr.	Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Frederiksværk	19.03.1974
Jacobsen, Henry	Land og Folk	
Jacobsen, Jørgen	De Danske Studenter	22.04.1972
Jakobsen, Frøde	Det politiske, Ringen	18.06.1974
Jefsen, Jef	Illegale blade, Deutsche Nachrichten	13.10.1971
Jensen, Alfred	Land og Folk	15.11.1971 og 09.02.1972
Jensen, Boni	Illegal presse, Slagelse	
Jensen, Boris og frue	Stjernen, Land og Folk, Silkeborg	25.09.1973
Jensen, Evald	Nordisk Front	23.05.1975
Jensen, fru (Nikolaj)	Stjernen, Land og Folk, Silkeborg	25.09.1973
Jensen, Helmer	Illegal presse, Kalundborg	09.04.1974
Jensen, Ingvar	Folkeviljen, Randers	25.09.1973
Jensen, Knud Børge	Land og Folk	
Jensen, Nikolaj	Frit Danmark, Århus; Stjernen, Silkeborg; Illegal blad i Viborg	20.09.1973
Jensen, Steffen	Illegal presse, Køge	26.11.1973
Jensen, Stig	Modtagelse og fordeling af nedkastede	

	tryksager frems. i England	31.05.1974
Jensen, Werner	Illegal presse, Frederikshavn	02.10.1970
Jepsen, Kith Nørgaard	Folkeviljen	24.02.1975
Jepsen, Viggo Nørgaard	Folkeviljen	24.02.1975
Jørgensen, Munk	Fremstilling af illegale pjecer Frit Nordisk Forlag (Carlsberg Bogtrykkeri)	30.07.1975
Jørgensen, Niels	Hjemmefronten	19.04.1972
Jørgensen, Stefan	Commentator	13.03.1973
Jørgensen, Verner	Danske Tjenestemænd	
Kampmann, Viggo	Danske Tjenestemænd	28.05.1974
Karbo, Kaj Bjørn	I Kontakt med Verden	08.05.1972
Kari, Leo	Illegale blade, Rødovre	11.01.1972
Karlsson, Villy	Ungdommens Røst	26.05.1970
Kastrup Jensen, Elmer	Illegal presse, Kalundborg	
Kjær, Gunnar	Nordisk Front, Frit Nordisk Forlag	07.04.1975
Kierulff, Helge	Land og Folk	
Kjærum, Frantz	Illegal presse, Vordingborg	
Klinck, M.	Folkeviljen, Odense	
Klitgaard, Frede	Illegal presse, Århus	25.10.1974
Knudsen, Erhardt	Land og Folk, Budstikken, Frederikshavn	30.09.1970
Kristensen, Erik	Frit Danmarks Landbrugsgruppe	24.06.1975
Kroer, Børge	Månen er skjult, Silkeborg	09.10.1973
Krog,	Frit Danmarks Ingeniørgruppe	21.05.1974
Kruuse, Jens	Dag og Daad, Århus	20.11.1974
Krämer, G.	Deutsche Nachrichten	02.12.1974
Køllgård, Erling	Folkets Kamp, Ålborg	28.09.1970
Køster, Niels Otto	Land og Folk, Ugens Nyt, Frit Danmark	29.10.1970
la Cour, Aage	Land og Folk, Ungdommens Røst	25.03.1974
Langballe, Poul	Korte Bølger	25.04.1972
Larsen, Rasmus Bonde	Land og Folk, Århus	22.08.1969
Larsen, Ernst	Folkets Kamp, Land og Folk, Ålborg	21.03.1974
Laue Jeppesen, Svend	Illegale blade, Esbjerg og Odense	
Lauersen, Peter	Frederikshavn-kurieren	30.09.1970
Lindemann, Kelvin	Illegale bøger	02.03.1972
Lindskrog, Kristen	De Danske Studenter	07.09.1972
Ludvigsen, Svend	Frit Nyt	07.09.1972
Lund, Carl	Land og Folk	18.09.1969
Lund, Gelius	Tiden, Ugens Nyt	07.05.1973
Lund, Richard, Ålborg	Illegale blade, Ålborg	12.05.1977
Lund, Søren	Illegal presse i Randers, Horsens og Silkeborg	15.09.1970
Lund-Hansen, Helmer	Optagelse af billeder af fremstillings- og duplikeringssteder	25.06.1974

Lundahl, Bernhardt	Land og Folk	03.09.1969
Lunn, Villars	Frit Danmark, lægegruppen	16.10.1974
Lykkeberg, Steen	Illegal presse, Horsens, Århus og Ålborg	27.11.1970
Lykkestrand, Ejvind	Kampen, Land og Folk	18.04.1972
Marcussen, Peter	Grænsevagten	
Martinsen, Helge	Hjemmefronten	
Mikkelsen, N. E. Bank	Morgenbladet	13.02.1970
Milwertz, Jens	Illegal presse, Randers	13.09.1971
Mortensen, Erling	Fri Presse, 29. august, Morgenbladet	10.05.1973
Mortensen, Vagn	Land og Folk	
Munch, Ebbe	Forb. mellem Danmark, Sverige og England	05.01.1972
Møller, Harald	Nordisk Front	23.04.1975
Møller, Mogens	De Danske Studenter	07.03.1972
Møller, Vagn	Land og Folk, Frit Danmark, Holstebro	30.08.1980
Mørch, Dea Trier	Frit Danmarks Nyhedstjeneste, (arkitektgruppen)	05.10.1974
Nellemose, Knud	Frit Danmark	29.03.1968
Netteberg, Aage	Dansk Presse	19.02.1970
Nielsen, Agnes	Illegal presse	02.02.1974
Nielsen, Arnold	Land og Folk, Rødovre	26.06.1975
Nielsen, Carl	Frit Danmark, Land og Folk, Helsingør	03.10.1973
Nielsen, Egon	Frit Danmark	10.01.1974
Nielsen, Erik	Tiden, Maribo	
Nielsen, Fritz	Illegal presse, Århus og Ålborg	23.11.1970
Nielsen, Inge	Ny Tid	
Nielsen, Knud	Frit Forum	05.07.1972
Nielsen, Laurids	De Danske Studenter	11.10.1972
Nielsen, Niels Åge	Århus Nyt, Frit Danmark, Århus	07.05.1974
Nielsen, Sonny	De frie Danske	30.10.1969
Nielsen, Weber Aaboe	Land og Folk	17.09.1969
Nielsen, Werner	Frit Danmark	02.10.1969
Nielsen, Villy Buus	Illegal presse, Randers	13.03.1972
Nommels, Carl	Land og Folk	03.10.1969
Nørlund, Ib	Frit Danmark	27.02.1973
Olesen, Børge	Århus Ekko, De danske Studenter	19.11.1974
Olsen, Gunner C.	Ny Tid, Helsingør	04.05.1972
Oløe, Børge	Frit Danmark, Kampen	20.04.1972
Outze, Børge	Information	05.04.1972 og 07.02.1974
Overgaard, Per	Tidens Stemme, Viborg	
Palm, Fritjof	Illegal presse, Århus, Horsens og Silkeborg	01.1971
Pedersen, Elvin	Morgenbladet	07.11.1974
Pedersen, Knud	Gry, Næstved; Ny Tid, Helsingør	22.05.1974

Pedersen, Peder Oscar	Den tredje Front, Randers	25.09.1973
Petersen, Aage	Folkeviljen	16.10.1969
Petersen, Arne	Illegal presse, Århus	18.05.1971
Petersen, Carl Heinrich	Arbejderopposition, Arbejder Politik, Frihed	24.06.1970
Petersen, Erik	Illegal presse, Århus	10.02.1971
Petersen, Finn	Illegal presse, Vejle	04.04.1974
Petersen, Holger	Frit Danmark, Århus	14.04.1975
Petersen, Otto	Illegal presse, Ålborg	14.03.1971
Petersen, Petra	Trods Alt, Odense	14.09.1970
Petersen, Poul	Land og Folk	
Poulsen, Hans Peter	Illegale blade, Esbjerg	
Poulsen, Helge	Grænsevagten	04.02.1970
Poulsen, Johannes	Folkeviljen, Ålborg	
Poulsen, Jørgen	Frit Danmark, Ploven	18.12.1973
Poulsen, P.	Illegale blade	
Quortrup, Johannes	Viborg Stifts Illegale Tidende	22.09.1973
Rasmussen, Aksel	Nyt over Atlanten	30.04.1975
Rasmussen, Ewald	Frit Danmark, Odense	18.01.1977
Rasmussen, Jacob	Land og Folk samt lokale blade, Nørrebro	02.04.1974
Rasmussen, Johs.	Dybbølposten, Fri Presse	29.09.1972
Rasmussen, Johannes Ewald	Frit Danmark, Odense	18.01.1977
Rasmussen, Poul	Illegal presse, Køge	26.11.1973
Rasmussen, Søren	Frit Danmark, (ingeniørgruppe, Kbh.)	21.05.1974
Reiermann, Sven	Budstikken går	18.05.1972
Reske-Nielsen, Erik	Århus Ekko	
Rohde	Dansk Månedspost	20.10.1969
Rohde, Peter P.	Frit Danmark, Århus	12.02.1975
Ryberg, Lis	Folkets Kamp, Ålborg	02.10.1970
Ryssel, Edith	Danske Tidende	20.06.1972
Sabroe, Peter	Illegal presse, Horsens	
Sahlertz, Torben	De danske Studenter	
Schmidt, Palle	Budstikken, Frit jysk Tidende, Ålborg	01.11.1972
Schrøder, Jens	Land og Folk, Folkets Kamp, Ålborg	15.08.1973
Schultze-Wide, Harry	Illegale blade, Ålborg	
Schwartzbach, Hans	Illegal presse, Kalundborg	
Serlev, Bent	Frit Nyt	23.06.1972
Simonsen, A.F.	Folkeviljen, Randers	
Skafte, Hjalmar	Illegale blade, Silkeborg	
Skriver, Erik Poul	Frit Danmark, Haslev	15.10.1974
Skræppenborg Nielsen, Karl Ivan	Budstikken, Kolding	16.01.1973
Spangenberg, Max	Deutsche Nachtrichten	04.07.1973
Staffeldt, Mogens	Illegale bøger	27.03.1973

Staub, Hans	Illegal presse, Odense	1974
Storm, Christian	Budstikken, Åbenrå, Haderslev	19.10.1972
Strange Lorentzen, Jørgen	Illegal presse, Vordingborg	
Søgaard Peder	Frit Danmark, De danske Studenter	25.04.1974
Sørensen, Arne	Dansk Samling	25.09.1974
Sørensen, Johannes G.	Holger Danske	27.09.1973
Sørensen, Ingemann	Sætning af Land og Folk, Randers	09.1973
Sørensen, Kurt	Land og Folk	08.10.1969
Sørensen, Jens M.	Budstikken, Kolding	19.01.1973
Sørensen, Signe	Frit Danmark, Horsens	11.1974
Sørensen, William	Illegal presse, Kolding	13.03.1971
Taagholt, Knud	Observer, Århus	07.05.1974
Taaning, Anders	Danske Tidende	18.05.1972
Thomassen, Halvor	Illegale blade, Esbjerg	28.04.1974
Thomassen, Halvor	Vestjyden, Esbjerg	ca. 01.09.1969
Thor, Frans	Land og Folk	26.08.1969
Thorbek, Niels	Danske Tjenestemænd	
Thycho, Anders	Ungdommens Røst	08.03.1972
Tobiesen, Sven	Frit Danmark, Sydvestjylland, Esbjerg; Frit Danmark, Kbh.	15.02.1974
Toft, bogbinder	Illegale blade, Frederiksværk	
Trock-Jensen, Ole	I Kontakt med Verden	18.04.1972
Trolle-Rasmussen, B.	Arbejderpolitik, Frihed	21.10.1969
Tvermose, Helge	Nordisk Front	28.04.1975
Tynderskov (Petersen) N. Chr.	De danske Studenter, Frit Danmark	22.11.1974
Verner, Oskar	Illegal presse på Bispebjerg	11.03.1975
Vesterberg, Halvar	Klassekampen	06.10.1969
Vestergaard,	Forlaget Sct. Clemens	29.01.1970
Vogensen, Svend	Illegale blade, Fredericia	
Vohn, Knud	Dannevirke	28.05.1970
Weitemeyer, Mogens	Commentator	
Winkel, Karl	Deutsche Nachrichten	
Wulff, Hilmar	Tiden, Maribo	30.06.1975
Yde, Peter	Frit Jydske Tidende	06.05.1974
Zahle, Jørgen	Døgnets Nyt	05.05.1972

BILAG 8.

Litteratur om besættelsestidens illegale tryk

1954-bibliografien rummede ingen samlet oversigt over det materiale, der var trukket på, og *Modstandsbevægelsen. En bibliografi*. 1985 har et bredere sigte, så kun et udvalg af de her relevante titler optræder i afsnittene om den illegale presse.¹ Den følgende bibliografi gør ikke på nogen måde krav på fuldstændighed. Dertil er antallet af involverede i bladarbejdet, som har skrevet derom på de forskelligste steder, alt for omfattende. Derimod er der tilstræbt at få den videnskabelige litteratur med i sin helhed. Bibliografien er et første arbejdsredskab for den, der vil arbejde videre med de illegale tryk på landsplan eller lokalt. Hvor det ikke umiddelbart af titlen fremgår, hvad det drejer sig om, er der i parentes givet enkelte supplerende oplysninger, f. eks. titler på omtalte illegale blade og lokalitet.

Der er ikke skelnet mellem de forskellige typer af litteratur. Erindringer, den patriotiske litteratur og forskningen findes blandet imellem hinanden. Dog er avisstof kun undtagelsesvis medtaget.² Det er alene fundet formålstjenligt at opdele bibliografien i fire dele: 1. de anonyme, ofte primære beretninger, som fremkom i bl.a. en række sidsteudgaver af de tidligere illegale blade og enkelte tidsskrifter (alfabetisk efter bladtitel).³ 2. den øvrige litteratur, herunder erindringer og beretninger fra bladfolkene, 3. genoptryk og genudgivelser af illegale tryk og 4. danske og udenlandske værker om undergrundspressen i Europa under anden verdenskrig.

Anonymtitler

Arkitekter under jorden. *Arkitekten* 47:24, 1945, s. 104.

Artikler fra „1944“ af Ib Mogens Bech Christensen. 1945.

Bautastestens historie. Særnummer af *Bautastenen* 28. maj 1945.

Budstikken gaar. *Budstikken gaar*, 1945, legal udg.

¹ Larsen/Weitemeyer 1985, nr. 483-537.

² Der er udklipssamlinger på både Frihedsmuseet og Det kongelige Bibliotek. Hos Hong 1996, s. 290-94 er bibliografi over bl.a. avisstof på grundlag af disse samlinger.

³ Der er i en mange tilfælde henvisninger hertil i 1954-bibliografien, men oversigten her bygger på en fornyet gennemgang af bladene, hvilket har bragt flere beretninger frem.

- Dansk Presse. Det illegale *Dansk Presse* og det legale *Tidens Tegn*, 1945. Tilbageblik. *Danskeren* nr. 5, juni 1945.
- Nicolaj Blædel lagde „Danske Tidende“s linie. *Danske Tidende* ekstranr. sept. 1945, s. 3-5.
- De danske Studenter*. Juni 1945.
- De frie Danske*. 24. maj 1945.
- De frie Danske*. Særnummer 14. oktober 1949.
- Den illegale presse under besættelsen. *Journalisten*, juni 1945, s. 17.
- Den sidste Runde*. Nr. 64, 16. maj 1945.
- Døgnets Nyt*. Nr. 208 7. maj 1945.
- Døgnets Nyt*. Nr. 209 26. maj 1945.
- Faglig Orientering. *Architekten* 3. juli 1945.
- Afsluttende efterskrift. *Folk og Frihed* 40, dec. 1945, s. 1-3.
- Folkets Røst*. DKP Horsens. Nr. 8, 13. maj 1945.
- (Jørgen): En af de anonyme Frihedskæmpere. *Folkets Røst*. DKP Vest- og Sydjylland 22. juni 1945, s. 1 (Land og Folk, Vestjyden, Frit Danmark, Ungdommens Røst).
- Folkeviljen*. Århus. Nr. 21, maj 1945.
- Folkeviljen*. København. Nr. 1, 24. august 1945.
- Folkeviljen*. Silkeborg. Særnr. 31. maj 1945.
- Folk og Frihed*. Nr. 35 og 40. 1945.
- Fra prøvelsens Aar*. „Ringens“ Herning Afdeling. 1946.
- Frederikssund Kurieren*. Freds-Nummer 1945.
- Frihedsposten*. *Aarbogen for Skjern og omegn* 1945.
- Fri Presse*. 3. årg. nr. 1. 1945.
- Fri Presse*. Til vore medarbejdere. Særtryk Kbh. 1945.
- Fri Ungdom*. Ringsted. *Ringsted Folketidende* 18. maj 1945.
- Frit Danmark*. København. H & K-gruppen. Program for afslutningsfest, aug. 1945.
- Frit Danmark*. København. Landbrugsgruppen. *K.V.L. Bladet*. Udg. af de studerende ved Veterinær- og Landbohøjskolen 9:1, juni 1945.
- Frit Danmark*. Nakskov. Fredsnummer. 10. maj 1945.
- Frit Danmark*. Odense. Særnr. 15. juni 1945.
- Frit Danmarks Nyhedstjeneste*. Frederikshavn. 13. maj 1945.
- Frit Danmarks Nyhedstjeneste*. Lyngby Rullegruppe. 9. maj 1945.
- Frit Danmarks Nyhedstjeneste*. Nordjysk Udgave. 30. maj 1945.
- Frit Danmarks Tjenestemandsgupper i København*. Særnr. 12. maj 1945.
- Frit Nyt*. Maj 1945.
- Gry. Næstved. Afskedsnummer. 1945.
- Hjemmefronten*. 3. årg. nr. 11, 26. maj 1945.

- Information* – Nordisk Nyhedstjeneste. *Information* 5. maj 1945.
Kirkens front. *Kristeligt Dagblad* maj 1945.
Kirkens Front. *Nakskov Tidende* 25. juli 1945.
Klokken er fem minutter før tolv. Thisted. Nr. 30. 8. maj 1945.
(Marie=Karen Tovborg Jensen): Et Aar „under Jorden“. *Folkets Røst*.
DKP Vest- og Sydjylland 22. juni 1945, s. 8, nr. 4, 6. juli 1945, s. 8.
(Land og Folk, Vestjyden)
Den illegale presse arbejder. *Billed-Bladet* 15.5.1945, s. 15-17 (Morgen-
bladet).
Morsingboen. Udstillingsnummer. 23.-27. juli 1945.
1944. Kamp og Problemer. 1944, juni 1945.
Nordens frihed. Nr. 8. Juni 1945.
Nyt fra Norden. Juli 1945.
Ny Tid. Helsingør. Nr. 43. 3. juni 1945.
Ny Tid. Skive. Nr. 7. Juni 1945.
Personlig og fortroligt. Fåborg. *Fåborg Folketidende* maj 1945.
Roskilde-Kurieren. Nr. 14, August 1945.
Tidens Tegn. Det illegale *Dansk Presse* og det legale *Tidens Tegn*, 1945.
Trods Alt. Odense. 9. maj 1945.
Ungdommens Røst. (Hovedbladet). *Ungdommens Røst* juni og dec.
1945.
Vestjyden. Esbjerg. Befrielsesnummer. 1945.
Viborg Stifts illegale Tidende. Nr. 1. 4. maj 1946.

Sekundærlitteratur

- Anonym: Bøger, der udkom illegalt under Besættelsen. *Hvem skrev hvad*. Politikens Litteraturhaandbog, 1946, s. 597-598.
Anonym: Danmarks illegale presse. *Hvem Hvad Hvor* 1946, s. 129-142.
Anonym: Den kirkelige illegale presse. H. Sandbæk og N. J. Rald (red.): *Den danske Kirke under Besættelsen*, 1945, s. 44ff., 113-126.
(Kirkens Front, P.U.F, m.m.)
Anonym: De frie Danske. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 299-305.
Anonym: Et bidrag til den illegale presses historie i Gjentofte Kommune under besættelsen. *Gjentofte Kommune under besættelsen 1940-45*, 1947, s. 269-277.
(Nordisk Nyhedstjeneste, Nordisk Front, Frit Nordisk Forlag, Danske Tidende, Danskeren, På Falderebet, m.m.)
(Ombryderen): Illegal bogtrykdrift under krigen. *De grafiske Fag* 41:6, juni 1945, 133-138.

- Alkil, Niels (red.): *Besættelsestidens Fakta 1-2*, 1945-46.
- Amelung, Erik: Norske tilstande. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1991, s. 85-97.
(debat af „norske tilstande“ i illegal presse)
- Ammundsen, Vibeke: Frit Danmarks Landbrugsgruppe. *Ugeskrift for jordbrug* 128, 1983, s. 841-845.
- Andersen, Bent/Jens Møllerup og Gunnar Kjær: *En dråbe i havet. Langeland under den 2. verdenskrig*. 1995.
(Trods Alt, Land og Folk, Frit Danmark, Når Danmark atter er frit)
- Andersen, Birte, m. fl.: Folk og Frihed. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 315-319.
- Andersen, Carlo: *Gruppen „Gorm“*. 1945.
(s. 57-61: den illegale bog Danmarks Sønner, 185ff.: uberettiget udhængning i den illegale presse)
- Andersen, Edvard/Edward Clausen: *Underjordisk Humor*. 1945.
(stoffet er bl.a. hentet fra undergrundspresen)
- Andersen, Knud Holch/Orla Poulsen: *Krigsværk: Thy og Mors 1940-1945*. 1982.
(s. 63-66: Den sorte Bog, Studenternes Efterretningstjeneste, Frit Danmark, Morsingboen, Land og Folk)
- Andersen, Laust Christian: Det illegale trykkeri. Johannes Juhl (red.): *En særmedling: Hilsen til Holger – Per – Ole – Kim og Ib*. 1984, s. 72-75.
(s. 72-75: Land og Folk, Frit Danmark, Folkets Kamp; Hjørring)
- Andersen, Steen M.: *Modstandsorganisationen Ringen 1941-1945*. 1984.
(s. 93ff.: Det politiske, andre illegale blade tilsluttet Ringen: Frie Danske, Folk og Frihed, Studenternes Efterretningstjeneste, Grænsevagten, Nordisk Front, Dansk Presse, Tidens Tegn, Folkeviljen).
- Andersen, Tage Revsgaard: *En studie i rødt, hvidt og blå*. 1981.
(Land og Folk og andre illegale kommunistiske udgivelser)
- Andersen-Nærum, J.: *Udfordringer*. 1981.
(Land og Folk; Kbh.)
- Anthonisen, Bent Bagøe og Jens Holm (red.): *Fem lange år. Beretninger fra Ringkøbing under besættelsen 1940-1945 skrevet af lokale forfattere*. 1984.
(s. 31, 44, 53, 79: flyveblade, papirvindmøller, uspec. blade)
- Auken, Gunnar: Hvorfor Lægerne kom med i Modstandsbevægelsen. Aage Svendstorp (red.): *Den hvide Brigade. Danske Lægers Modstand*. 1946, s. 9-22.
- Barfod, Jørgen H.: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-1945. *Årskrift for Frihedsmuseets Venner* 1973, s. 23-27.

- Barfod, Jørgen H.: *Et centrum i periferien. Modstandsbevægelsen på Bornholm*. 1976.
(107ff., 141, 146: Pro Patria, Bornholms kurer, Studenternes Efterretningstjeneste, Bornholms udgave, Bornholms Nyhedstjeneste)
- Barfod, Jørgen H.: *Folkets oprør. Modstandskamp på Amager. Årsskrift for Frihedskampens Venner* 1990.
(s. 28f.: Kampen)
- Barke, Gunnar: *Tysk censur – svensk neutralitet. Den danske modstandsbevægelsens nyhedsformidling till Sverige under andra världskriget*. U. st. 1967.
- Barke, Gunnar: *Dansk illegal nyhedsformidling til Sverige från 1940 till sommaren 1943. Hilsen til Hæstrup*, 1969, s. 9-22.
- Bengtzen, Henrik A.: *Af modstandskampen i Helsingør. Helsingør Kommunes Museer. Årbog* 1978, s. 29-64.
(s. 34-41: støttemærker, Land og Folk, Ny Tid)
- Bengtzen, Henrik A.: *Modstandskampen i Helsingør 1940-1945. Helsingør Kommunes Museer. Årbog* 1981, s. 5-139.
(s. 23-27: Land og Folk, Ny Tid, Frit Danmark, Frit Danmarks Nyhedstjeneste)
- Bengtzen, Henrik A.: *Skipper Clements Filmsgruppe præsenterer ... Brik til en mosaik om det illegale Dansk Samling. Nationalmuseets Arbejdsmark* 1986, s. 134-148.
- Bengtzen, Henrik A. m. fl. (red.): *Hverdag. Modstand. Befrielse. Frederiksborg Amt 1940-45*. 1985.
(s. 42, 60-63, 96: Ploven, Ny Tid, Frederikssund Kurieren, Land og Folk, Frit Danmark)
- Bennet, Jeremy: *British Broadcasting and the Danish Resistance Movement, 1940-45*. Cambridge 1966. *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*. Red. af Jørgen Hæstrup m.fl. 1. udg. 1965. 3. udg. 1979.
- Bindsløv Frederiksen, L.: *Pressen under besættelsen. Hovedtræk af den danske dagspresses vilkår og virke i perioden 1940-45*. 1960.
- Bisgaard, Nina: *Kvinder i modstandskampen*. 1986.
(s. 64-69: Frit Danmark, Kbh.)
- Bjarnhof, Karl: *Studenternes Efterretningstjeneste. Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 313-314.
- Bjørnvad, Anders: *Hjemmehæren. Det illegale arbejde på Sjælland og Lolland-Falster 1940-45*. 1988.
- Bobert, M.: *Zum Freiheitskampf des dänischen Volkes gegen Faschismus und Krieg. Festschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität, Greifswald. Jahrgang 8, Heft 3, s. 251-184, 1959.*

- Bondesen, Peter/Steen Noer Madsen: *Randers i besættelsestiden*. 1983.
(s. 12-18: oversigt over illegale blade)
- Borgå, Ole: DKP's enheds- og folkefrontspolitik 1940-1945. *Historievidenskab* 12, 1977, s. 66-127.
- Brandt, Børge og Kaj Christiansen: *Sabotage*, 1945.
(s. 33-50 om kagebogen)
- Bredahl-Glud, Inger: Kvindelig Læge i Modstandskampen. *Danske lægememoirer 5. Ti Lægers erindringer fra frihedskampen*. Red. af Anker Aggebo. 1946, s. 11-28.
(Folkets Røst; Vejle)
- Bredsdorff, Elias: 2 Aar under Jorden. *Vordingborgs Seminariums Eleveforenings Aarskrift* 1945, s. 33-43.
(Frit Danmark; Jylland)
- Bredsdorff, Elias: Frit Danmark. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 284-289. (a)
- Bredsdorff, Elias: Frit Danmark. Chr. Refslund (red.): *Fem aar. Indtryk og oplevelser*. 2. Kbh. 1946, s. 209-215. (b)
- Bredsdorff, Elias: *Min egen kurs. Erindringer 1912-46*. 1983.
(s. 156-191: Frit Danmark, Jylland)
- Bredsdorff, Elias: „... vi er en lille kreds“. *Frit Danmark*, 40:8, marts 1982, s. 11-14.
- Bresson, Kurt: Idyl og/eller virkelighed. *Soranerbladet*, december 1985.
Forkortet i Per Salling (udg.): *Fra tugtens tid. Erindringer fra Sorø Akademis Skole 1822-1962*. 1990, s. 397-404.
(produktion af unavngivne illegale blade; Sorø)
- Brix, Knud: Fri Presse. Dansk Maanedspost, 1941-45. Aarhus Budstikke. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 320-325.
- Buschardt, Leo: Den illegale Presse i Danmark i Besættelsestiden. *Presen* 1945, Nr. 5, s. 55-61. (a)
- Buschardt, Leo: Den illegala pressen. *Danmarks Frihedsraads utställning Det kämpande Danmark*. Stockholm 1945, s. 8-9. (b)
- Buschardt, Leo: Den illegale presse i Danmark. *De grafiske Fag* 42, 1946, s. 64-67, 182-184.
- Buschardt, Leo/Helge Tønnesen: Nazistische Provokationen gegen die illegale Presse in Dänemark zur Zeit 1940-1945. *Internationaler Kongress für die Geschichte des europäischen Widerstandes*, 2.-4. September 1963. (a)
(falske illegale tryk)
- Buschardt, Leo/Helge Tønnesen: The Illegal Press in Denmark During the German Occupation 1940-1945. *Gazette* 9:2, 1963, s. 133-

142. (b)
- Buschardt, Leo og Helge Tønnesen: Falske illegale tryk under besættelsen. *Fund og Forskning* 12, 1965, s. 143-154.
- Buschardt, Leo/Albert Fabritius og Helge Tønnesen: *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-1945. En bibliografi*. 1954 (med supplement 1960).
- Budtz-Jørgensen, Eigil: Randers Fronten. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946 s. 325-326.
- Buur, Jørgen: Spredt fægtning. Johannes Juhl (red.): *En særmelding: Hilsen til Holger – Per – Ole – Kim og Ib*. 1984, s. 32-39.
(s. 32f.: Studenternes Efterretningstjeneste; Hjørring)
- Bækholm, Sven: Modstandsbevægelsen i Viborg. *Fra Viborg Amt* 1965, s. 175-202.
(198ff.: Viborg Stifts illegale Tidende, Tidens Stemme, Frit Danmarks Nyhedstjeneste)
- Chievitz, Ole: *Ole Chievitz. Mindebog*. 1956.
(Frit Danmark)
- Christensen, Aage: Fordeling af illegale blade. Erik Voss (red.): *Kolding kæmper*. 1985, s. 25-26.
(Frit Danmark)
- Christensen, Carlo: *Under jorden i Borgergade*. 1945.
(Meddelelser, (Politiet), København)
- Christensen, Poul: *Af en illegals erindringer*. 1976.
(Politiske Månedsbreve, Land og Folk, Frit Danmark, Vestjyden, Esbjerg; Land og Folk, Trods Alt; Odense)
- Christensen, Sv. V. : Illegale blade. Krarup, Sv. Aage/Frede Andersen (red.): *Glimt fra besættelsestiden 1940-1945*. 1986, s. 75-94.
(Daggry, Daggry's Nyhedstjeneste, Morgenbladet, Herning Frie Presse; Herning)
- Christiansen, Kaj: Den illegale Presse. *Da Danmark kaldte. Bogen om Modstandsbevægelsen*. Red. af Poul Jung-Jensen. 1945, s. 100-112.
- Christmas Møller, Wilhelm: *Christmas*. 2. 1993.
(Frit Danmark)
- Clausen, Torben Bjerg: *Fra en brødløs tid*. 1984.
(140f., 156f., 179ff.: Land og Folk. Steinbeck: Månen er skjult, Flådens kamp og sænkning, Vær forsigtig)
- Clausen, Torben Bjerg: *Typer og tryk*. 1985.
(kommunistisk og andet illegalt blad- og bogarbejde)
- Dahl, Svend: De videnskabelige biblioteker under og efter krigen. *Bogens Verden* 27, 1945, s. 281-289.

- Den frie Presse og frie Litteratur. Niels Alkil (red.): *Besættelsestidens Fakta 2*, 1945-46, s. 1291-1373.
- Dige, Lene og Erik Lehm (red.): *Dronninglund under besættelsen 1940-1945*. 1991.
(s. 28f.: ikke identificerede blade!)
- Eckert, Rüdiger: *Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung im zweiten Weltkrieg. Eine Untersuchung über die Bedeutung der illegalen Presse und einiger repräsentativer Vertreter der Widerstandsgruppen*. Hamburg 1969.
- Eisen, Hans-Christian: *Hverdagsliv og modstandskamp. Træk af Roskildes historie under besættelsen 1940-1945*. 1985.
(s. 31f.: Budstikken. Med Bud til alle Danske, Roskilde Kureren, Budstikken. Daglig Information, Kampens Vej, Sjællands Kureren)
- Elsmark, Erik M.: *The role of the Danish illegal press during the German occupation, 1940-1945*, Geneva 1989.
- Eriksen, Gerhardt: *Nic. Blædel*. 1994.
(s. 204-220: De frie Danske, Danske Tidende)
- Fabritius, Albert: *Besættelsestidens illegale Bøger. Et bibliografisk Forsøg*. 1945. (a)
- Fabritius, Albert: Gleams of Free Thought: Danish Underground Publications. *The American Scandinavian Review* 30, 1945, s. 337-339. (b)
- Fabritius, Albert: De litterære kilder til besættelsestidens historie. *Fortid og Nutid* 16, 1945-46, s. 340-343. (a)
- Fabritius, Albert: Den „illegale“ Presse i Danmark. *Salmonsens Leksikon* 1945-1946, s. 586-589. (b)
- Fabritius, Albert: Den illegale litteratur i Danmark under besættelsen. *Bogens Verden* 28, 1946, s. 313-326. (a)
- Fabritius, Albert: *La littérature clandestine du Danemark occupé*. Paris 1946. (b)
- Fellow Larsen, John: *Bibliografi over illegale flyveblade 1940-45*. Manuskript, Det kongelige Bibliotek 1992.
- Fellow Larsen, John: Helfjende eller halvven. Om Kaj Munk, Olleruptalen og besættelsen – i anledning af et flyveblad i den illegale samling. *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 8:1, 1993, s. 3-22.
- Fellow Larsen, John: Illegale tryk 1940-45. Udstilling på Det kongelige Bibliotek i anledning af 50-året for Danmarks befrielse.
<http://www.kb.dk/expo/kb/illegale>
- Fleron, Kate: *Kvinder i modstandskampen*. 1945.
(s. 102-107: Frit Danmark; Viborg)
- Fleron, Kate: Det illegale Frit Danmark – og andet illegalt. *Pressehisto-*

- risk Årbog 1967, s. 87-103.
- Fleron, Kate: Den illegale presse. *Budskaber gennem det trykte ord*. Red. af Poul Thomsen m. fl., 1982, s. 63-73.
- Fog, Mogens: Danmarks Frihedsråd. V. la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen 2*, 1947, s. 683-720.
- Fog, Mogens: Kampen mod Nazismen. G. Christmas Møller (red.): *Bogen om Christmas Møller*, 1948, s. 177-189.
- Fog, Mogens: *Sine meningers mod*. 1964.
- Fog, Mogens: *Efterskrift 1904-1945*, 1976.
- Fog, Mogens: *Bogen om Mogens Fog*. Red. af Elias Bredsdorff. 1991.
- Foss, Erling: *Fra passiv til aktiv Modstand*. 1946.
(De frie Danske)
- Fridberg, Frands: *Rubikon. Erindringer 1919-1945*. 1982.
(Skipper Clements Forlag)
- Fridericia, Allan: *Herluf Bidstrup og hans legal-illegale kunst under besættelsesårene*. 1982.
- Frihedsraadets Udstilling „Det kæmpende Danmark. Frimurerlogen juli-august 1945*. 1945. (svensk udg. med afvigende tekst s. å.)
- Gertsen, Frants: *„Åh, det var så lidt“*. *Erindringer fra besættelsestiden og modstandskampen i Esbjerg*. 1995.
(Frit Danmark, Vestjyden; Esbjerg)
- Grünbaum, Isi: *Da mit hår blev grønt*. 1988.
(s. 58-82: Land og Folk, Frit Danmark, Danske Tjenestemænd, illegale Bøger: Nazismens klassekarakter, Arbejderklassen og krigen; Kbh.)
- Gyrsting, Niels: Om det illegale Land og Folk (1941-1945). *Arbejderhistorie* 43, 1994, s. 94-97.
- Gyrsting, Niels/Peter Poulsen: *Mærkatpropaganda i Danmark. Antifascistisk & fascistisk 1930-1945*. 1995.
- Halvorsen, Erik: *Et moderne menneske*, 2, 1983.
(Niels Jydes Breve, Morgenbladet, Skipper Clements Forlag)
- Hansen, Arthur: Ringen. *Frit Danmarks Hvidbog 2*, 1946, s. 289-296.
- Hansen, John: *En bibliografi over DKU og DKP 1919-1973*. 1975.
- Hansen, John: *Bibliografi over Den revolutionære Ungdom ...* 1977.
- Hansen, Kaj: Axel E. Andersens arbejde og død. Inger Merete Nordentoft og Aage Svendstorp (red.): *Og Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*. 1946, s. 258-261.
(illegalt kommunistisk presse i Odense og Esbjerg)
- Hansen, Volmer og Frits Andersen: *Vordingborg under 5 Aars mørklægning*. 1947.

- (s. 23-29: Det frie Ord, Gry)
- Hansson, Erik: „Illegale blade“. *Der var noget i luften. En beretning fra anden verdenskrig om modstandsbevægelsens virke i Bjerringbro og omegn.* Red. af Walther Pedersen, Erik Hansson og Erik Gregersen. 1987, s. 19-27.
(Hedeposten, Luren)
- Hartig, Musse: *Kvinde i modstandskampen.* 1982.
(s. 15: illegale mærkater)
- Hein, Henry: Trykning af Land og Folk. Erik Voss (red.): *Kolding kæmper.* 1985, s. 27-29.
- Hejgaard, David: *I det lange løb.* 2. 1981.
(Land og Folk, Frit Danmark, Århus Ekko; Århus og Jylland)
- Henningsen, Sven: *Esbjerg under den anden verdenskrig.* 1955.
(s. 130-136, 208-210: Land og Folk, Frit Danmark, Vestjyden, Sydvestjylland, Ungdommens Røst)
- Hermann, Bent: Den illegale Presse. Aaage Svendstorp (red.): *Fem Aar i Lænker. Danmark under Besættelsen,* 1945, s. 237-243.
- Hesseldahl, Jørgen: *I Toldstrups tjeneste. En jysk students eventyr 1943-45.* 1994.
(s. 15ff.: Hammeren; Århus)
- Hind, Tage: Med ordets sværd. V. la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen* 2, 1947, s. 577-608.
(forbudte og illegale pjecer og bøger)
- Hjorth Rasmussen, Alan: *Nordsøfiskeriet under besættelsen.* 1970.
- Hjorth Rasmussen, Alan: *Det er nødvendigt at sejle ... Nordsøfiskeriet under 2. verdenskrig.* 1980.
- Hjorth Rasmussen, Alan: *Fisken kender ingen grænser ... Esbjerg-fisken og deres forening 1892-1992.* 1992.
(AHR's tre bøger omhandler bl.a. forholdet mellem fiskerne og den illegale presse)
- Holm, Bent Torben: *Holstebro under besættelsen. Tiden 1940-1945 fortalt i tekst og billeder.* 1964.
(s. 40f., 44, 49, 83, 192f.: løbesedler, plakatoptak, Folkets Avis, Frit Danmarks Nyhedstjeneste)
- Holmgård, J. B.: *Sket i livet.* 1990.
(s. 12ff.: Budstikken; Kolding)
- Holsted kommune. Besættelsestiden.* 1985.
(s. 36-38: ingen udgivelser, kun tilsendelser)
- Hong, Nathaniel: *Down with the Murderer Hitler! Illegal Communication Strategies During the First Period of the German Occupation*

- of Denmark. *Journalism Monographs* 146, 1994.
(identisk med kap. 3 i Hong 1996)
- Hong, Nathaniel: *Sparks of Resistance. The Illegal Press in German occupied Denmark April 1940 -August 1943*. 1996.
- Horskjær, Jan: *Silkeborg 1940-45 – besat og befriet*. 1984.
(s. 66f., 98-100: Stjernen, Det politiske, Frit Danmarks Nyhedstjeneste)
- Houmann, Børge: Den illegale kommunistiske presse. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 296-297.
- Houmann, Børge: *Besættelsestidens historie*. Ms. 1955. 672 s. (Går til august 1943). Kopi i Håndskriftafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
- Houmann, Børge: Om baggrunden for udsendelsen af Danske Toner. *Danske Toner*, 1977, s. 2-10.
- Houmann, Børge: *Kommunist under besættelsen*. 1990.
(kommunistisk bladarbejde, Frit Danmark)
- Houngaard, William: 40 år efter. *Der var noget i luften. En beretning fra anden verdenskrig om modstandsbevægelsens virke i Bjerringbro og omegn*. Red. af Walther Pedersen, Erik Hansson og Erik Gregersen. 1987, s. 89-96.
(Hedeposten)
- Huglstad, Allan: *Men her skete jo intet – Møn besat og befriet 1940-45*. 1993.
(s. 63ff., 106ff., 147, 171f.: Den frie danske Pressetjeneste, VVV Nyhedstjenesten, Frit Danmark, Gry, Mønboen)
- Hvidfeldt, Arild: *I fred og krig. Erindringer indtil 1945*. 1996.
(63ff.: De frie Danske; Kbh.)
- Hæstrup, Jørgen: *Kontakt med England 1940-43*. 1954.
- Hæstrup, Jørgen: *Hemmelig Alliance*. 1-2. 1959.
- Hæstrup, Jørgen: Anm. af L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under besættelsen. 1960 i *Jyske samlinger*, Ny Rk. 5, 1959-61, s. 339-342.
- Hæstrup, Jørgen: Modstandsbevægelsens arkiver. Særtryk af *Fortid og Nutid* 22:2, 1963, s. 38-56.
- Hæstrup, Jørgen: *Dørene åbnes. En forsknings historie*. 1973. (a)
- Hæstrup, Jørgen: Tilblivelsen af Danmarks Frihedsråd. *Historie*. Ny Rk. X:2, 1973, s. 243-261. (b)
(bladgrupper som et bærende led)
- Hæstrup, Jørgen (udg.): *Christmas Møllers Londonbreve. Christmas Møllers korrespondance med hjemlandet 1942-1945*. 1974
(Frit Danmark)
- Hæstrup, Jørgen: „Skipperen“. Jørgen Hæstrup (red.): „Skipperen“ – en bog om Ebbe Munck, 1975, s. 157-273.

- Hæstrup, Jørgen: *Krig og besættelse. Odense 1940-45*. 1979 (Odense bys historie. Red. af Tage Kaarsted m. fl.).
(s. 117, 120, 159-163, 313-315: Land og Folk, Frit Danmark, Trods Alt)
- Hæstrup, Jørgen: *Vildnis og Grundtvigsplan. Om finansieringen af modstandsbevægelsen*. 1990.
- Jakobsen, Kurt: *Aksel Larsen. En politisk biografi*. 1993.
(Danske Toner, Land og Folk, Frit Danmark)
- Jefsen, Jef: *Deutsche Nachrichten*. Steffen Steffensen (red.): *På flugt fra nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*. 1986, s. 585-620.
- Jefsen, Jef: *Deutsche Nachrichten*. Dieter Lohmeier (Hg.): *Geflüchtet unter das dänische Strohdach*. Heide in Holstein 1988, s. 224-230.
- Jefsen, Jef: *Deutsche Nachrichten/Zeitung für deutsche Flüchtlinge*. Willy Dähnhardt und Birgit S. Nielsen (Hg.): *Exil in Dänemark*. Heide 1993, s. 659-701.
- Jensen, Alfred: *Kommunisterne under besættelsen. Beretning på Kommunistisk partis første legale centralkomitemøde efter befrielsen afholdt den 27. og 28. maj 1945*. 1945.
- Jensen, Alfred: *Kommunisterne og modstandsbevægelsen*. 1975.
- Jensen, C. P.: *Modstandskamp i Vestjylland*. 1985.
- Jensen, K. E.: *Nyborg under besættelsen 1940-45*. 1970.
(s. 114-117: løbesedler, Frit Danmark)
- Jensen, Ole Møller og Mogens Bendixen: *Den lange vej til glæden. Herning-egnen under besættelsen 1940-1945*. 1986.
(s. 33-34, 86-92: Frit Danmark, Kampen, Daggy, Nu eller aldrig, Herning frie presse, Morgenbladet).
- Jensen, Svend, Jens Astrup og Svend Harry Madsen (red.): *Hilsen til Margit, Elisabeth ... Modstandsbevægelsens arbejde i Skiveområdet*. 1984.
(s. 35-39: Baunen, Ny Tid, Folkeviljen)
- Jensen, Thorkild Borup: *Besættelsestidens digte og sange som udtryk for national oplevelse og bevidsthed*. Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, 4, 1992, s. 9-391.
(s. 355-381: illegale digte og sange)
- Jensen, Verner: *Frederikshavn under besættelsen – set med en deltagers øjne*. 1985.
(s. 13ff., 23f., 33f., 79-82: 10 bud for danskere (lige efter 9. april (sic)), Opslag til de tyske soldater ..., Danske Blade, Friheden, Folkets Kamp, Budstikken, Frederikshavner-Kurieren, Nordlysets Efterretningstjeneste, Frit Danmark, Nordlysets sorte bog, Hambro: Jeg

- så, hvad der skete i Norge)
- Jeppesen, Poul: *Det bly, der blev til skrift*. 1985.
(Frit Danmark, Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Trods Alt; Odense)
- Jessen, Th. (red.): *Derfor måtte vi sejre. Modstandsbevægelsen i Grindsted, Givø Brande, Vejle, Herning og Silkeborg 1940-1945*. 1985.
(s. 53-55, 78f., 106f.: Nyhedstjenesten, Stjernen, Folkeviljen, Daggry, Folkets Røst, Land og Folk, Frit Danmark)
- Juul Jensen, Børge (red.): *Modstandsbevægelsen i Grenaa*. 1985.
(s. 69f.: Budstikken)
- Jørgensen, Niels: *Paa det tyske Slavemarked. Dansk journalists oplevelser i tysk koncentrationslejr*. 1945. Ny udg. 1964.
(s. 11ff.: Hjemmefronten; København)
- Jørgensen, H. Morell: *Hobro under besættelsen*. 1985.
(s. 39-41: Sidste Omgang, Fri mands røst, Tidens tegn)
- Karbo, Kaj Bjørn og Ole Trock-Jansen: En brik i mosaikken af Studenternes Efterretningstjenestes historie. *FV-Bladet*, juni 1996, s. 40f.
- Kieler, Jørgen: *En modstandsgruppes historie*. 1. 1982.
(s. 9-42: Frit Danmarks Studentergruppe; 135ff.: Af en forræders papirer)
- Kieler, Jørgen: *Nordens lænkehunde. Den første Holger Danske-gruppe*. 1-2. 1993.
(1, s. 127-130, 171-180: De frie danske)
- Kieler, Jørgen: Studenterliv under besættelsen. *Dansk medicinhistorisk årbog* 1995, s. 59-102.
(s. 68-82: De frie Danske, Frit Danmark, Frit Danmarks studentergruppe, Kbh.).
- Kiilerich, Ole: *Ubetalelige Danmark. Journalisten og alle de de andre*. 1985.
(Frit Danmark; København)
- Kirchhoff, Hans: Auguststrejkerne 1943. *Opinion och opinionsbildning som historiske forskningsprojekt*. Uppsala 1968, s. 18-29 (Studier i historisk metode 3).
- Kirchhoff, Hans: Augustoprøret i Vendsyssel. *Historie*. Ny Rk. VIII:2, 1969, s. 173-224.
- Kirchhoff, Hans: Oprøret i Svendborg august 1943. *Fynske Årbøger* 1969, s. 130-173.
- Kirchhoff, Hans: Bogense, Assens, Fåborg og Kerteminde august 1943. Fire studier i det fynske oprørs historie. *Fynske Årbøger* 1971, s. 139-171.
- Kirchhoff, Hans: Strejkerne i Middelfart og Nyborg august 1943. En komparation. *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 1973, s. 57-81.

- Kirchhoff, Hans: *Augustoprøret 1943*. 1-3. 1979.
- Kirchhoff, Hans: *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*. 1987.
- Kirchhoff, Hans: Censuren i Danmark under II verdenskrig. *Litteraturen och den nationella identiteten : kulturförbindelserna mellan Estland och Norden*. Helsinki, 1993, s. 31-37.
- Kjersmeier, Carl: Dansk lyrik under den tyske Okkupation. *Ord och Bild* 55, 1946.
- Klostergaard, Kaj: *Skanderborg – en by under besættelsen 1940-45*. 1995. (s. 37: Frit Danmark)
- Knudsen, Birgit: *Hverdag, besættelse og befrielse. Ålborg 1940-1945*. 1986. (s. 77-80, 83, 156ff.: Folkets Kamp, Frit Danmark, Folkeviljens Nyhedstjeneste, Frit jysk Tidende, Skipper Clement, Aalborgposten, Frit Danmarks Nyhedstjeneste)
- Knudsen, Mogens, Orla Lundbo, Walter Schwartz: *Satire og humor i dansk Tegnekunst*. 1946. (s. 279-301: Ugens Nyt, Muldvarpen, illegale postkort m.m.)
- Knutzen, Peter: *40 Aar i Statens Tjeneste. Selvbiografi*. 1948. („offer“ for den illegale presse)
- Kraft, Ole Bjørn: *En konservativ politikers erindringer 1926-1945*. 1971. (268ff.: Danske Tidende, m.m.)
- Kærn, Teit: Kampen stod i hver lille by ... Træk fra „Frit Danmark“s Historie i Provinsen. *Frit Danmark* 18. maj 1945, s. 15.
- la Cour, Vilh.: *For dansk domstol under besættelsen*. 1945. (publiceringsforbud)
- la Cour, Vilh.: *Vejs ende. Træk fra min manddoms afsluttende kampår*. 1959. (pjeceforbud, Hjemmefronten)
- Langhoff, Johs.: Kirkens Front. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 309-313.
- Larsen, Henning Bjørn: Modstanden. Hovedtræk af modstandskampen i Roskilde-området 1940-45. *Historisk årbog fra Roskilde Amt* 1990, s. 5-115. (s. 19, 25ff., 37ff., 86ff.: Kampens Vej, Budstikken, Roskilde-Kuren, Sidste Nyt)
- Larsen, Jørgen Grundt: *Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm 1944-45*. 1976.
- Larsen Leif: *Borgerlige Partisaner*. 1982. (om „køgebogen“ og kommunistisk bladarbejde)
- Larsen, Steen Bille og Mogens Weitemeyer: *Modstandsbevægelsen. En bibliografi. Litteratur om modstandsbevægelsens historie i Danmark udkom-*

- met 1945-1984. 1985.
- Lauridsen, John T.: Omkring „Gendarmen“. En kommunist i periferien. *Fra Ribe Amt* 26:1, 1993, s. 37-61.
(Land og Folk, Vestjyden, Frit Danmark; Esbjerg)
- Lauridsen, John T.: Censuren til trods. Opbygningen af Det kongelige Biblioteks samling af illegale tryk fra tiden 1940-1945, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 9. årg. nr. 4, 1995, s. 3-22.
(tillige: <http://www.kb.dk/expo/kb/illegale/jtl-ill.htm>)
- Lauritzen Bent: *Modstandsbevægelsen i Skanderborg*. 1987.
(s. 17: National Front)
- Lefevre, Halfdan: The illegal Press. *Denmark During the German Occupation*. Copenhagen, London and New York 1946, s. 62-65.
- Legal – illegal – legal. Træk af den kommunistiske presses historie*. Udg. af DKP's Silkeborg afdeling. 1980.
(om kommunistisk bladarbejde i Kbh.)
- Lindinger, Asger: *Op med humøret*. 1995.
(s. 62: De frie Danske)
- Lukas: *Aktive modstandsfolk. A/S Gruppen i Randers under besættelsen*. 1985.
- Lund, Erik: *Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau „Information“ august 1943-maj 1945*. 1970.
- Lund, Erik: Europas frieste presse. *Information* 6.-7. maj 1995.
- Lundbak, Henrik: Overskuddet går til nationale formål: besættelsestidens illegale bøger. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1980, s. 87-98.
- Lundbak, Henrik: *Fra provokation til modstandskamp. Dansk Samling 1941-1945*. 1995.
(s. 101-115: Niels Jydes breve, Morgenbladet, Skipper Clements Forlag, illegal bogproduktion)
- Lundberg, Sven: *Fredericia – besættelse og modstand*. 1990.
(s. 15, 21f., 30, 37, 47, 61: Frit Danmarks Fredericiaudgave, Pro Pace Armatus)
- Lundorf: Ellen Bøgh: *Historisk oversigt over modstandsbevægelsens arbejde i Varde 1940-1945*. 1985.
- Lykkebjerg, Steen: *Nu løber vi linen ud ... Oplevelser og erindringer fra besættelsen 1940-45*. 1984.
(s. 15-37: Århus Ekko, Land og Folk, bogen af Howard K. Smith: Sidste Tog fra Berlin; Århus)
- Lykkestrand, Eivind: *Sundby under besættelsen, Sundby under besættelsen*. 1995, s. 24-45.
(kommunistisk bladarbejde, strøsedler)

- Lyngby, Astrid/Søren C. Hansen: *Katalog over Statsbibliotekets samling af illegale blade og bøger*. 1975
- Løkkegaard, Finn: Gustav Østerbergs tegninger fra besættelsestiden. *Årsskrift for Frihedsmuseets Venner* 1973, s. 28-40.
- Madsen, Erik Rørbæk: Modstandskampen på Struer-egnen. *Hardsysseles Årbog* 1983, s. 5-40.
(8f., 14.f.: Legalt/illegalt bogarbejde)
- Maurer, Bjarne: Besættelsestiden i plakater. *Nationalmuseets Arbejds-mark* 1975, s. 139-146.
- Meister, Knud: *Modgang. Modstand. Modning. Konservativ Ungdom under besættelsen*. 1984.
- Meyer, Poul: Hjemmefronten. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 314-315.
- Meyer, Poul: *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947*. 1992.
(s. 73-80: Hjemmefronten, København)
- Moes, Poul: Tanker over et bundt illegale blade. *Pigtråd* 11, 1956, s. 3-11, 27-33, 51-57.
- Mortensen, Erling: Morgenbladet. *Frit Danmarks Hvidbog* 2. 1946, s. 298-299.
- Munch-Christensen, Jørgen: „Undergrunden“ i Vejle. *Besættelsen og kapitulationen*. 1945.
(9-19: Frit Danmark, The man in the Street)
- Munch-Christensen, Jørgen: *Blandt brave borgere i Vejle*. 1976.
(s. 95-101: The Man in the Street)
- Munck, Ebbe/ Børge Outze (red.): *Danmarks Frihedskamp: Skrevet af journalister* 1-2. 1948-49.
- Munck, Ebbe: *Døren til den frie verden. Erindringer 1939-1945*. 1967.
- Møller, Arvid: *88 anonyme breve: Smaa epistler til store mænd afsendt anonymt i besættelsestiden*. 1945.
- Møller, Vagn: *Røde faner over Krabbesmark – en vestjysk husmands erindringer*. 1989.
(s. 38-42, 46, 50, 57f., 61: fordeling af illegale blade og bøger, Folkets Avis, Lemvig Budstikken, Lemvig)
- Nathan, Ove: „De danske Studenter“. Chr. Refslund (red.): *Fem aar. Indtryk og oplevelser*. 2. Kbh. 1946, s. 167-170.
(De danske Studenter, Frit Danmark, illegale bøger og pjecer)
- Neergaard, Ebbe: *Det stædige Danmark. Forskydninger i dansk sind og kultur under okkupationen*. 1945.
- Neimann, Ole: *Besættelsestiden i Nordjylland*. 1992.
(91f.: Aalborg Posten)

- Nielsen, Arne: Den illegale Presse. *Vor Vej til 5. Maj: Nordjylland gennem fem Krigsår i Billeder og Tekst*. 1946, s. 23-40.
- Nielsen, Hans Jørn: Den illegale beredskabsdigtning. Gunhild Agger m. fl.: *Dansk litteraturhistorie* 7, 1984, s. 569-579.
- Nielsen, Mogens: *Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943-1945*. 1978.
- Nielsen, Niels Aage: Den illegale Presse. *Aarhus under Besættelsen*. Red. af Georg Andresen. 1945, s. 235-259.
- Nielsen, Niels Aage: *Mellem jyske modstandsfolk 1941-1945*. 1980.
(illegal presse, Århus)
- Nyberg, Tore og Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie. 2. Tiden 1830-1980*. 1987.
(s. 300f.: Frit Danmark, Folkets Røst, Kurieren)
- Næsselund-Hansen, G.: *Danmarks Ansigt. Nyhedstjenesten i den frie Verden under Besættelsen*. 1946.
- Nørlund, Ib: *Den sociale samvittighed*. 1991.
(Land og Folk, Frit Danmark)
- Ossendorf, Ingo: Der geistige Kampf fand im Verborgenen statt. Zur Arbeit der illegalen Presse im besetzten Dänemark. *Publizistik* 35, 1990, s. 205-208.
- Outze, Børge: Den illegale Presse. Chr. Refslund (red.): *Fem aar. Indtryk og oplevelser*. 1. Kbh. 1945, s. 199-206.
- Outze, Børge: Den illegale Presse. Chr. Refslund (red.): *Fem aar. Indtryk og oplevelser*. 2. Kbh. 1946, s. 170-178.(a)
- Outze, Børge: Information. *Frit Danmarks Hvidbog* 2, 1946, s. 305-309.(b)
- Outze, Børge: Den illegale Presse. V. la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen* 3, 1946, s. 9-58.(c)
- Outze, Børge: Den illegale Presse. *Danmark*, 6, 1947, s. 537-540.(a)
- Outze, Børge: Peter Gudme og den illegale Presse. *Peter de Hemmer Gudme. En mindebog*. Red. af P. M. Wichmann Ryefeldt/Erling Nielsen. 1947, s. 93-102.(b)
(Nordens frihed)
- Outze, Børge: *Sådan begyndte det. Fra illegalt nyhedsbureau til uafhængig avis*. 1970.
(Information, Kbh.)
- Oxenvad, Niels: Kildemateriale til besættelsestidens historie i arkiver, museer, biblioteker m. fl. institutioner. *Fortid og Nutid* 22:2, 1963, s. 150-156. (Som særtryk s. 70-76).
- Pedersen, Asger Juul: Socialdemokratiet og kommunevalget den 5.

- maj 1943. *Årbog for arbejderbevægelsens historie 1977*, s. 54-83.
- Pedersen, Ejvind Koch/Leif Juul Pedersen (red.): *Under krigen. Skanderborg 1940-45*. 1985.
(s. 5: Frit Danmark, Budstikken, De frie Danske)
- Petersen, Ib Damgaard (red.): *Faldne i Danmarks Frihedskamp 1940-1945*. 1970.
- Poch, Ulrich: Vold og ikkevold i den danske modstandskamp 1940-1945. Jens Thoft (red.): *Ikkevold. Strategi i klassekampen*, 1974, s. 144-177.
- Poulsen, Anders m. fl. (red.): – *Det skete. Modstandsbevægelsen på Skaarrup Statsseminarium under 2. verdenskrig*. 1992 (Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum 31)
(s. 47: „illegale blade“)
- Poulsen, Else-Marie/Niels Wium Olesen: *Esbjerg besat og befriet*. 1995.
(15f.: Land og Folk, Frit Danmark, Vestjyden)
- Prytz, Rud: *Min Fængselsdagbog. 45 dage i Vestre Fængsels tyske afdeling*. 1945.
(Frit Danmark)
- Rahbek, Ib: Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945. *Pigtraad-Gestapofangen* 1993, s. 44-45.
- Rambusch, Hartvig H.: *Esbjerg-Neuengamme og retur*. 1990.
(Frit Danmark, Sydvestjylland; Esbjerg)
- Ribe 1940-45*. Udg. af Sparekassen Sydjylland. 1978.
(s. 53f.: Frem Bondemand, Studenternes Efterretningstjeneste, Ribe-Posten, Vækkeuret)
- Rise Hansen, C.: Kilder i Rigsarkivet til besættelsestidens historie. *Fortid og Nutid* 22:, 1963, s. 81-117. (Særtryk s. 1-37).
- Rohde, Peter P.: *Midt i en ismetid*. 1970.
(s. 97-110: Frit Danmark; Århus)
- Rosen, Wilhelm von: *Den politiske og ideologiske debat i den illegale presse og litteratur under Danmarks besættelse*. Speciale, Historisk Institut, Københavns Universitet 1969.
- Rosen, Wilhelm von: Den politiske og ideologiske debat i den illegale presse og litteratur under Danmarks besættelse. *Extracta* 4, 1972, s. 187-191.
- Roslyng-Jensen, Palle: Flådens sænkning den 29. august 1943 i illegal presse og litteratur. *Marinehistorisk tidsskrift* 1:4, 1968, s. 20-24.
- Roslyng-Jensen, Palle: *Den politiske og ideologiske debat i den illegale presse og litteratur under Danmarks besættelse*. Speciale, Historisk Institut, Københavns Universitet, 1969.

- Roussell, Aage: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-45. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1960, s. 65-71.
- Røjel, Jørgen: I sabotagearbejde. Aage Svendstorp (red.): *Den hvide Brigade. Dansk Lægers Modstand*. 1946, s. 49-99.
- Røjel, Jørgen: *Holger Danske rejser sig. Opgøret med stikkere og terrorister*. 1993.
(bl.a. om fejlopl. i illegal presse)
- Sandbæk, Harald: *Erindringer: Præst/Sabotør/Flygtningearbejder*. 1983.
(s. 55-56, 63: Frit Nordisk Forlag)
- Schmidt, Anders: *Under oket. Dansk illegalt tryk ur Lunds universitetsbiblioteks samlinger*. Lund 1996 (Udstålningskatalog 41).
- Schmidt, K. Rahbek: Frit Danmarks Lærergruppe. Inger Merete Nordentoft og Aage Svendstorp (red.): *Og Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*. 1946, s. 167-189.
- Schoch, Aage: Pressen. Vilh. la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen 1*, 1946, s. 551-576.
- Sejr, Arne: *Og derfor lever vi*. 1945. Ny udg. 1946.
(Studenternes Efterretningstjeneste)
- Sejr, Arne: Studenternes Efterretningstjeneste. Chr. Refslund (red.): *Fem aar. Indtryk og oplevelser*. 2. 1946, s. 162-167.
- Sejr, Arne: *En kamp for frihed. Studenternes Efterretningstjeneste 1940-45*. 1995.
- Skovmand, Roar: Danmarks Besættelse i efterkrigstidens historiebøger. *Hilsen til Hæstrup*, 1969, s. 262-273.
- Skræppenborg, Karl Ivan: Alhambra skulle brændes. Erik Voss (red.): *Kolding kæmper*. 1985, s. 30-34.
(Budstikken)
- Snitker, Hans: Illegal presse. Jørgen Hæstrup/Ole Barfoed/Leif Rasmussen og Hans Snitker Petersen: *Kilder til modstandsbevægelsens historie*. 1962, s. 16-42. Nyt opl. 1972.
- Snitker, Hans: Illegal presse. *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*. Red. af Jørgen Hæstrup m.fl. 1. udg. 1965, s. 240-248. 3. udg. 1979, s. 146-152.
- Snitker, Hans: Om Frit Danmarks opgaver ved besættelsens ophør. *Hilsen til Hæstrup*. 1969, s. 274-291.
- Snitker, Hans: *Det illegale Frit Danmark – bladet og organisationen*. 1977.
- Steen-Knudsen, Ib: *Illegal bladvirksomhed. 5 begivenhedsrige år*. 1995.
(Danskeren, At tænke sig, København)
- Stender-Petersen, Ole: „Frit Ord“ 1944-1945. Erindringsstræk fra Århus under besættelsen. *Århus Stifts Årbøger* 1980, s. 103-113.
- Stender-Petersen, Ole: Den tyske, kommunistiske emigration i Dan-

- mark 1933-1945. *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie* 10, 1978, s. 4-17. (Med supplement i nr. 11, s. 59).
(Deutsche Nachrichten)
- Stilling, Erling: Det illegale arbejde. *Kolding under Besættelsen*. Red. af K. Baagøe og E. Ebstrup. 1946, s. 293-330.
(s. 296-299: Budstikken)
- Søndergaard, Bent: *Klokken er fem minutter før tolv. Træk af besættelsestiden afspejlet i et illegalt blad fra Mors og Thy*. 1985.
(Fem minutter før tolv)
- Sørensen, Arne: Dansk Samlings modstandsorganisation. Chr. Refslund (red.): *Fem aar. Indtryk og oplevelser*. 2. 1946, s. 216-218.
(Forlaget Skipper Clement, Morgenbladet)
- Sørensen, Valborg: Kvinde i kureritjeneste og bladarbejde. *Fra Als og Sundeved* 73, 1995, s. 116-120. (Als og Sundeved 1940-45. Red. af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen).
(salg af illegale bøger, Frit Danmark)
- Svendstorp, Aage: *Den hvide Brigade*. 1946.
- Tamm, Ditlev: *Retsopgøret efter besættelsen*. 1984.
(70ff.: Naar Danmark atter er frit, 371ff.: Roskildekurieren)
- Teglers, Hans Edvard: Drengene gør Modstand. Inger Merete Nordentoft og Aage Svendstorp (red.): *Og Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*. 1946, s. 235-249.
(s. 238ff.: fabrikation og distribution af strøsedler og klæbemærker)
- Teglers, Hans Edvard: *Sabotage. Amatørernes oprør*. 1961.
(s. 35ff.: fabrikation og distribution af strøsedler og klæbemærker)
- Thejls, Henry: Illegalt bogtryksarbejde på Det kgl. Bibliotek. *De grafiske Fag*, juli 1945, nr. 7, s. 170.
- Thestrup, Knud: *Mit livs gågade*. 1976.
(s. 118ff.: Kampen; Herning)
- Thing, Morten: *Kommunismens kultur*, 1, 1993, s. 535-540.
- Thing, Morten og Torben Bech Rasmussen (red.): *Børge Houmann og hans samtid*. 1992.
- Thomas, John Oram: *The Giant Killers. The Danish Resistance Movement 1940-45*. London 1975.
- Thomsen, Niels: Opinionsteorien og folkestrejkerne i august 1943. *Opinion och opinionsbildning som historiske forskningsprojekt*, Uppsala 1968, s. 30-41 (Studier i historisk metode 3).
- Thune Jacobsen, E.: *Paa en Urias Post*. 1946.
(s. 105-134: administration af censurbestemmelser og Frit Danmark)

- Toubro, Jørgen: *Mariager fjord, 1940-45. Træk af besættelsestidens historie*. 1985.
- Trolle, Børge: *Kurtze Bericht über die Tätigkeit der dänische Gruppe der IV. Internationale während des Zweiten Weltkrieges*. 1948.
- Trolle, Børge: Danish Trotskyism in World War Two. *Revolutionary History* 2:2, 1989, s. 43-50.
- Trolle, Jørgen: *Syv Måneder uden Politi*. 1945.
(illegale presses omtale af kriminalitet)
- Trommer, Aage: Modstandsbevægelsen i Åbenrå og omegn. *Sønderjyske Årbøger* 1965, s. 139-180.
(s. 163f.: Budstikken)
- Trommer, Aage: Folkestrejken i Esbjerg 1943. Besættelsens første folkestrejke. *Historie*. Ny Rk. VII:2, 1966, s. 149-231.
- Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45*. 1973.
- Trommer, Aage: *Myte og sandhed i besættelsehistorien*. 1974.
- Trommer, Aage: Modstandsbevægelsens rekruttering. *Noter. Historielærerforeningen for Gymnasiet og HF*, 122, 1994, s. 4-10.
- Tønnesen, Helge: Camouflerede illegale tryk. *Fund og Forskning* 5-6, 1958-59, s. 75-89.
- Tønnesen, Helge: Samlingen af illegale tryk 1940-45. *Meddelelser fra Rigsbibliotekaren* 24:2, 1973, s. 5-7.
- Tønnesen, Helge: *Supplement II* til Besættelsestidens illegale blade og bøger 1954. Manuskript, Det kongelige Bibliotek 1979.
- Vang Hansen, Jesper: Illegale blade på Fyn. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1978, s. 39-49.
- Vedel, Jon: Oppositionen til Danmarks Frihedsråd 1943/44. *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, s. 71-103.
(Hjemmefronten, Danske Tidende, Nordisk Front, Nordens Frihed, Kirkens Front, Frit Nordisk Forlag)
- Weibull, Jörgen: Censur och opinionsutveckling. *Norden under 2. Verdenskrig*. Red. af Karl Molin m. fl., 1979, s. 136-172.
- Weitemeyer, Mogens: The Clandestine Press in Denmark and Norway. *La Presse de la Liberté*. Ed. by Eve Johansson. *IFLA Publications* 58, München 1991, s. 97-107.
- Vejen-Andersen, A.: *Viborg-egnen under anden verdenskrig*. 1. 1983.
(s. 18-20, 36-41: Tidens Stemme, Viborg stifts illegale Tidende)
- Wium Olesen, Niels: Historisk Samling fra Besættelsestiden – fra dengang til nu. Niels Wium Olesen (red.): *Mennesker, politik og besættelse*. 1996, s. 176-207.

- Vivike, Holger: *Bagbord om. Erindringer om et godt liv*. 1982.
(kommunistisk bladarbejde)
- Zierau, Ludwig J. H.: *Schweinhund*. 1993.
(s. 60-64: bladdistribution, mærkater)

Genudgivelser og genoptryk

Her er kun medtaget større og samlede genudgivelser af illegale publikationer, men derimod ikke de talrige optryk af enkeltartikler i antologier og essaysamlinger, som foreligger (f. eks. af Frode Jakobsen: *Standpunkter. Fra Besættelsestid til Vietnam*, 1966, Elias Bredsfors: *Kommer det os ved?*, 1971, Thomas Døssing: *Hele befolkningens biblioteker. Udvalgte tekster*, 1990, Erik Seidenfaden: *Frederiksholms Kanal og verdenshavet*, 1982 og Børge Outze: *Spidser om presse, radio og TV*, 1978). Sidstnævnte gruppe er af interesse ved bl.a. at oplyse forfatter til de i sin tid anonyme artikler.

Budstikken gaar – U. å.

- Christmas Møller, John: *Når Danmark atter er Frit*. 1945.
(bl.a. optryk af artikler fra De frie Danske, som først havde været bragt i Frit Danmark, Londonudgaven)
- Danske Toner*. Udg. af DKP-Midtby. Århus. Indledning af Børge Houmann. 1977.
- Den illegale Presse. En antologi*. Red. af L. Buschardt, A. Fabritius, M. Ruge og H. Tønnesen. 1965.
- Der brænder en Ild*. 1945. (1944)
- Det illegale Frit Danmark 1942-1945*. 1946.
- Fleron, Kate (udg.): *Frit Danmark: en antologi*. 1967.
- Fog, Mogens: *Danmark Frit: 1942-1946*. 1947.
- Fog, Mogens: *Sine meningers mod*. 1964.
- Folkets kamp*. Udg. af Kommunistisk parti i Nordjylland. Nr. 1-14, 1941-42. 1949.
- Frihedsrådets Proklamationer. Niels Alkil (red.): *Besættelsestidens Fakta* 1, 1945, s. 225-282.
- Für Deutschlands Rettung/For Danmarks frihed*. U. å. (Bog m. indklæbet hhv. optryk af Deutsche Nachrichten og originaltryk indklæbet)
- Grünbaum, Isi: *Nazismens Klassekarakter*. 2. udg. 1975. (1943)
- Grünbaum, Isi: *Arbejderklassen og krigen*. 2. udg. 1975. (1944)
- Houmann, Børge (red.): *Det illegale Land og Folk* 1-4, 1979-80 (bd. 5 for 1945 og med register 1941-45 er under udgivelse).

- Information*. August 1943 – maj 1945. 1-15. Red. af Jørgen H. Barfod. 1976-79.
- Larsen, Aksel: *Taler og artikler gennem 20 år*. 1953.
- Larsen, Steen Bille og Mogens Weitemeyer: *Læs og giv videre – Illegale flyveblade fra Besættelsen 1940-45*. 1996.
- Møller, Aksel: *Illegale artikler*. 1945.
- Møller, Arvid: *88 anonyme breve. Smaa epistler til store mænd afsendt anonymt i besættelsesaarene*. 1945.
- Nyt fra Sovjetunionen 1943-1945*. 1985.
- Rud, Bo Bojesen: *Imod Akkordens Aand: seks Taler fra Besættelsestiden*. 1945.
- Sydvestjylland. Frit Danmark 1943-45*. Esbjerg. Optryk. Udg. af Palle Schmidt. 1980.
- Sørensen, Arne: *Niels Jydes Breve*. 1946.
- Trods Alt*. Udg. af kommunisterne i Odense. Juli 1942-Maj 1945. U. å. (1950).
- Uddrag af den illegale Presse. Niels Alkil (red.): *Besættelsestidens Fakta* 2, 1946, s. 1301-1373.
- Vestjyden. 1943-45*. Esbjerg. Optryk. Udg. af Palle Schmidt. 1979.
- Østerberg, Gustav: *Besættelse: Tegninger 1940-45*. 1945. 2. udg. 1985.
- Østerberg, Gustav: *Danmark 1944 i streg*. Göteborg 1945.

Europæisk undergrundspresse under anden verdenskrig

- Amsterdam Universitetsbibliotheek: *Clandestiene drukken op letterkundig gebied tijdens de Duitse bezetting in Nederland gedrukt*. Amsterdam 1967.
- Bellanger, Claude: *Presse clandestine 1940-1944*. Paris 1961.
- Bernard, Henri: *Histoire de la Résistance Européenne*. Verviers 1968.
- Bernard, Henri: *La Résistance 1940-45*. Bruxelles 1969.
- Dujardin, Jean/Lucia Rymenans et Jose Golovitch: *Inventaire de la presse clandestine (1940-1944) conversée en Belgique*. Bruxelles 1966.
- Foot, M. R. D.: *Resistance. An analysis of European resistance to Nazism 1940-1945*. London 1976.
- Gjelsvik, Tore: *Norwegian resistance, 1940-1945*. London 1979.
- Grønland, Erling: *Blikk på en spesialsamling: Norsk Krigstrykksamling. Norvegica, minneskrift til hundreårsdagen for opprettelsen av Universitetsbibliotekets Norske avdeling 1883 – 1. januar – 1983*. Oslo 1983, s. s. 93-107.
- Halvorsen, Roald: *De trykte illegale Avisene*. Oslo 1988.
- Haukass, Kaare: *Norsk Krigstrykksamling. Bibliotek og forskning*, 4, 1955.

s. 3-15.

Henkels, F. R. A.: *Logboek van de Blauwe Schuit*. Amsterdam 1946.

Hæstrup, Jørgen: *Den 4. våbenart*. 1976.

Jong, D. de: *Het vrije boek in onvrije tijd*. Leiden 1958.

Luihn, Hans: *De illegale avisene. Den frie, hemlige pressen i Norge under okkupasjonen*. Oslo 1960.

Luihn, Hans: *Det fjerde våpen. Den hemmelige pressen i Norge 1940-1945*. Oslo 1981.

Michel, Henri: *Les mouvements clandestins en Europe*. Paris 1961. Eng. oversæt.: *The Shadow War. Resistance in Europe 1939-1945*. London 1972.

Michel, Henri: *Les Courants de pensée de la resistance*, Paris 1962.

Michel, Henri: *La Guerre de l'Ombre*. Paris 1970.

Riste, Olav: Motstandshistorie. *Historisk tidsskrift* 1978, Oslo 1978, s. 103-109.

Roux-Fouillet: *Catalogue des périodiques clandestins conservés à la Bibliothèque Nationale*. Paris 1954.

Simoni, Anna E. C.: *Publish and be free. A catalogue of clandestine books printed in the Netherlands 1940-1945 in the British Library*. The Hague 1975.

Warmbrunn, Werner: *The Dutch under German Occupation*. Stanford 1963.

Winkel, L. E.: *De ondergrondse Pres, 1940-45*, 's Gravenhage 1954.

SUMMARY

JOHN T. LAURIDSEN: „*The Clandestine Press, in Denmark 1940-45. Collections. Literature.*“

Much has been written about the clandestine press in Denmark. But the scholarly investigations of its significance and influence during the occupation years are few. In addition the collections which form the basis for research have only recently been reorganized so that the necessary critical confrontations with the materials are possible. For several decades research in the area had nearly stagnated in the wake of the bibliography of clandestine periodicals and books that was published in 1954. This work included statistics on the size of editions and circulation of clandestine publications in the occupation years. The statistics are no more dependable than the weak reported material on which they are based. Existing research has only in exceptional cases taken this into account, and in most historical works these statistics are accepted as something close to the final truth. The intention here has been to demonstrate that the statistics on circulation or editions should be treated with the utmost care, and that the uncertainty factor can easily be as large as 50%. In individual cases it will be necessary to search out other sources to form an estimate of the reliability of the numbers reported, as well as uncover the qualifications of the reporting person for providing reliable information. For the statistics as a whole there is no alternate source, but whether the total number of periodicals was 24, 15 or 30 million remains a matter of estimates. The only sure thing is that the circulation of these periodicals rose towards the end of the war.

The significance of the clandestine press exceeded by far its circulation. As the creator of public opinion it could write that which the legal newspapers were cut off from expressing. „The battle of words“ has ever since the occupation been in the shadow of other forms of resistance, primarily sabotage. The second major point of the article is to contribute to the re-evaluation of the significance of non-violent resistance at the expense of the violent, in reference to research of recent decades on resistance movements during the second world war both in Denmark and abroad. The military value of sabotage has been questioned, whereas the underground press was one of the factors that contributed both to turning opinion against cooperation with the occupying forces and towards a more active resistance effort.

BLADREGISTER

- Alliance-Revue, København 356
Arbejderopposition 355, 359
Arbejderpolitik 359-360
Avisen, København 354
- Baunen, Skive 372
Bautastenen, København 361
Bonde-Vennen 310
Bornholms Kurér 365
Bornholms Nyhedstjeneste 365
Brevsprækken, København 355
Budstikken gaar 359, 361
Budstikken, Frederikshavn 354, 357, 372
Budstikken, Grenå 373
Budstikken, Haderslev 360
Budstikken, Kolding 354-356, 360, 370, 379-380
Budstikken, Roskilde 368, 374
Budstikken, Skanderborg 378
Budstikken, Sønderjylland 353
Budstikken, Åbenrå 360, 381
Budstikken, Ålborg 359
Budstikken, Århus 354
Budstikken, Daglig Information, Roskilde 368
- Commentator, København 357, 360
- Dag og Daad, Askov 357
Daggry's Nyhedstjeneste, Herning 367
Daggry, Herning 367, 372
Daggry, Midtjylland 373
Dannevirke 360
Dansk Maanedspost 359
Dansk Nyhedsblad 354
Dansk Presse, København 311, 312, 319, 358, 362-364
Dansk Ungdom, København 355
Danske Blade, Frederikshavn 372
Danske Tidende 302, 359-360, 362, 368, 374, 381
Danske Tidende, Gentofte 363
Danske Tjenestemænd 355, 357, 360
Danske Tjenestemænd, København 369
Danskeren 355, 362
Danskeren, Gentofte 363
Danskeren, København 379
De danske Studenter 353, 356-360, 362
- De danske Studenter, København 376
De frie Danske 316, 353, 358, 362-363, 368-369, 375, 382
De frie Danske, København 371, 373
De frie Danske, Skanderborg 378
Den danske Parole 302, 353
Den frie danske Pressetjeneste, Møn 371
Den sidste Runde, København 362
Den sorte Bog 364
Den tredje Front, Randers 355, 359
Det frie Ord, Vordingborg 370
Det politiske ... , Silkeborg 371
Det politiske ... , Vejle 353
Det politiske ... 355-356, 364
Deutsche Nachrichten 355-357, 359, 360, 372, 380, 382
Dybbølposten 359
Døgnet's Nyt 267, 360, 362
- Fem Minutter før tolv, Mors-Thy 380
Fiskernes frie Presse, Hirtshals 310
Folk og Frihed 356, 362, 364
Folkets Avis, Holstebro 353, 370
Folkets Avis, Lemvig 376
Folkets Kamp, Frederikshavn 372
Folkets Kamp, Hjørring 364
Folkets Kamp, Nordjylland 382
Folkets Kamp, Ålborg 357, 359, 374
Folkets Røst, Horsens 362
Folkets Røst, Kalundborg 377
Folkets Røst, Midtjylland 373
Folkets Røst, Vejle 366
Folkeviljen 355, 357, 359, 364
Folkeviljen, København 362
Folkeviljen, Midtjylland 373
Folkeviljen, Odense 357
Folkeviljen, Randers 356, 359
Folkeviljen, Silkeborg 362
Folkeviljen, Skive 372
Folkeviljen, Ålborg 359
Folkeviljen, Århus 355, 362
Folkeviljens Nyhedstjeneste, Ålborg 374
Frederikshavn-Kurieren/Frederikshavnerkuren 357, 362, 365, 372
Frem - Bondemand, Ribe 310, 378
Fri Mands Røst, Hobro 373
Fri Presse 355, 358-359, 362
Fri Ungdom, Ringsted 362

- Frihed 359-360
 Friheden, Frederikshavn 372
 Frihedsposten, Skjern 362
 Frit Danmark 278, 284, 293, 295, 296, 302, 304, 305, 306, 307, 310, 313, 314, 316, 353-360, 362, 364, 366-368, 371-372, 377-380, 382
 Frit Danmark, Amager 355
 Frit Danmark, Esbjerg 348, 354, 356, 367, 369-370, 375, 378
 Frit Danmark, Frederiksborg 365
 Frit Danmark, Frederikshavn 372
 Frit Danmark, Haslev 359
 Frit Danmark, Helsingør 358, 365
 Frit Danmark, Herlev 356
 Frit Danmark, Herning 372
 Frit Danmark, Hjørring 364
 Frit Danmark, Holstebro 358
 Frit Danmark, Horsens 355, 360
 Frit Danmark, Kalundborg 377
 Frit Danmark, København 355, 359-360, 362, 365, 369, 373, 376
 Frit Danmark, Kolding 367
 Frit Danmark, Langeland 364
 Frit Danmark, Midtjylland 373
 Frit Danmark, Møn 371
 Frit Danmark, Nakskov 362
 Frit Danmark, Odense 354, 359, 362, 367, 372-373
 Frit Danmark, Skanderborg 374, 378
 Frit Danmark, Thisted 354
 Frit Danmark, Thy-Mors 364
 Frit Danmark, Vejle 376
 Frit Danmark, Viborg 368
 Frit Danmark, Ålborg 355, 374
 Frit Danmark, Århus 354-356, 358-359, 370, 378
 Frit Danmark, Sydvestjylland, Esbjerg 355, 360, 370, 378, 383
 Frit Danmarks Fredericiaudgave 375
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste 353, 354, 356, 358
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Esbjerg 348
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Frederikshavn 362
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Frederiksværk 356
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Haslev 356
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Helsingør 365
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Hjørring 354
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Holstebro 370
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Lyngby 362
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Odense 373
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Silkeborg 371
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Viborg 367
 Frit Danmarks Nyhedstjeneste, Ålborg 374
 Frit Danmarks nyhedstjeneste, Århus 354
 Frit Danmarks Studentergruppe 373
 Frit Forum 355, 358
 Frit jyske Tidende 360
 Frit Jysk Tidende, Ålborg 359, 374
 Frit Nyt 356-357, 359, 362
 Frit Ord, Århus 379
 Gnisten 356
 Gry, Møn 371
 Gry, Næstved 353, 358, 362
 Gry, Vordingborg 370
 Grænsevagten 358-359, 364
 Hammeren, Århus 370
 Hedeposten, Bjerringbro 370-371
 Herning frie Presse 367, 372
 Hjemmefronten 302, 357-358, 362, 374, 381
 Hjemmefronten, København 373, 376
 Holger Danske 360
 I den 11. Time 355
 I Kontakt med Verden 355, 357, 360
 Information 266, 267, 268, 287, 303, 304, 358, 363, 375, 377, 383
 Information, Brønshøj 355
 Kampen 354, 358
 Kampen, Amager 365
 Kampen, Herning 372, 380
 Kampens Vej, Roskilde 368, 374
 Kirkens Front 355, 363, 374, 381
 Klassekampen 360
 Klokken er fem Minutter før tolv 363
 Korte Bølger 357
 Kurieren, Herlev 356
 Kurieren, Kalundborg 377
 Land og Folk 284, 305, 306, 353-360, 362, 364, 369, 371-372, 377, 382
 Land og Folk, Amager 285, 355
 Land og Folk, Esbjerg 348, 350, 354, 363, 367, 370, 375, 378
 Land og Folk, Frederiksborg 365
 Land og Folk, Frederikshavn 357
 Land og Folk, Gentofte 285
 Land og Folk, Helsingør 358, 365
 Land og Folk, Herlev 356
 Land og Folk, Hjørring 354, 364
 Land og Folk, Holstebro 358
 Land og Folk, Kolding 370
 Land og Folk, København 354, 364,

- 369-370
 Land og Folk, Langeland 364
 Land og Folk, Midtjylland 373
 Land og Folk, Nørrebro 285, 359
 Land og Folk, Odense 354, 367, 372
 Land og Folk, Randers 355, 360
 Land og Folk, Rødovre 358
 Land og Folk, Silkeborg 356
 Land og Folk, Thy-Mors 364
 Land og Folk, Ålborg 357, 359
 Land og Folk, Århus 354, 357, 370, 375
 Landboen 310
 Lemvig Budstikken 376
 Luren, Bjerringbro 370
- Med Bud til alle Danske, Roskilde 368
 Morgenbladet 354-356, 358, 369, 375-376, 380
 Morgenbladet, Herning 367, 372
 Morsingboen 363-364
 Muldvarpen 355, 374
 Mønboen 371
- National Front, Skanderborg 375
 Niels Jydes Breve 369, 375, 383
 Niogtyvende - 29. August 358
 Nitentfireogfyrre - 1944. Kamp og Problemer 354, 361, 363
 Nordens Frihed 363, 377, 381
 Nordisk Front 355-358, 360, 364, 381,
 Nordisk Front, Gentofte 363
 Nordisk Nyhedstjeneste, Gentofte 363
 Nordlyssets Efterretningstjeneste, Frederikshavn 372
 Nu eller aldrig, Herning 372
 Ny Tid 358
 Ny Tid, Frederiksborg 365
 Ny Tid, Helsingør 355, 358, 363, 365
 Ny Tid, Skive 363, 372
 Nyhedstjenesten, Østerbro-Ryvang 277
 Nyhedstjenesten, Midtjylland 373
 Nyt fra Norden 355, 363
 Nyt fra Sovjetunionen 383
 Nyt over Atlanten 356, 359
- Observer, Århus 360
- Periskopet, Esbjerg 310, 348
 Ploven 310, 359
 Ploven, Hillerød 365
 Plovfuren 310
 Politiske Maanedsbreve 306, 355
 Politiske Maanedsbreve, Odense 367
 Pro Pace Armatu, Fredericia 375
 Pro Patria, Bornholm 365
 På Falderebet, Gentofte 363
- Randers Fronten 354, 367
 Randerskureren 354
 Ribe-Posten 378
 Ringen 353
 Ringens Nyhedstjeneste 354
 Roskilde-Kurieren 363, 368, 374, 380
- Sidste Nyt, Roskilde 374
 Sidste Omgang, Hobro 373
 Sjællands-Kurieren, Roskilde 368
 Skipper Clement, Ålborg 374
 Stjernen, Midtjylland 373
 Stjernen, Silkeborg 356, 371
 Studenternes Efterretningstjeneste 353, 355, 364-365, 373, 379
 Studenternes Efterretningstjeneste, Bornholms udg. 365
 Studenternes Efterretningstjeneste, Hjørring 367
 Studenternes Efterretningstjeneste, Ribe 378
 Studenternes Efterretningstjeneste, Thy-Mors 364
 Sønderjydske Breve 354, 356
- Tiden 357
 Tiden, Maribo 354, 358, 360
 Tidens Stemme, Viborg 358, 367, 381
 Tidens Tegn 364
 Tidens Tegn, Hobro 373
 Trods Alt, Langeland 364
 Trods Alt, Odense 348, 354, 359, 363, 367, 372-373, 383
- Ugens Nyt 356-357, 374
 Ungdommens Røst 357, 360, 362-363
 Ungdommens Røst, Esbjerg 370
- V.V.V. Nyhedstjenesten, Møn 371
 Vestjyden, Esbjerg 345-354, 356, 360, 362-363, 367, 369-370, 375, 378, 383,
 Viborg Stifts illegale Tidende 359, 363, 367, 381
 Vækkeuret, Ribe 378
- Ålborg-Posten 374, 376
 Århus Ekko 354-356, 358-359, 370, 375
 Århus Nyt 358